

PAPER DETAILS

TITLE: Thomas Paine`in Peygamberlik Hakkindaki Görüslerinin Degerlendirilmesi

AUTHORS: Abdullah NAMLI

PAGES: 471-513

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/613841>

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 5, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2018): 471 - 513

Thomas Paine'in Peygamberlik Hakkındaki Görüşlerinin
Değerlendirilmesi

Evaluation of Thomas Paine's Views on Prophecy

Abdullah Namlı

Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology,
Department of Kalam and History of Islamic Sects
Nevşehir, Turkey
abdnamlı@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7099-3018>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Kasım/ November 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Aralık / December 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Abdullah Namlı, "Thomas Paine Peygamberlik Hakkındaki
Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *TİD* 5, sy. 2 (Güz 2018): 471 - 513.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Trabzon University, Faculty of Theology,

Trabzon, 61080 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Thomas Paine'in Peygamberlik Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi

Öz

Thomas Paine 1737'de İngiltere'nin Norfolk bölgesinde Thetford'da doğdu. 1809'da Amerika'nın Newyork şehrinde öldü. Babası Quaker, annesi ise Anglikan mezhebi üyesiydi. Paine, babasının mezhebi Quakerlikten çok etkilenmiştir. O, bu mezhebi Hristiyanlıktan çok deizmle ilişkilendirir. Çünkü bu mezhep mensuplarının, Hristiyanlık hakkındaki inançları zayıftır ve kutsal metinleri geçersiz yasalar olarak nitelerler. Mezhebin bu yapısı sebebiyle Paine'in, deizme yönelmesi zor olmamıştır. Paine, krallık idaresine karşılık Cumhuriyetçiliği savunmakla beraber, Fransız kralının idam edilmesine karşı durdu. Bu sebeple 1793-1794 yıllarında hapis yattı. Hapisteyken de deizmi savunduğu *"The Age of Reason (Akıl Çağı)"* isimli kitabının ilk bölümünü yazdı. Hapisten çıkınca da aynı kitabın ikinci bölümünü 1796'da yayımladı. Allah'a inandığını ama örgütlü bir dine karşı çıkan bir deist olduğunu belirtmesine rağmen bu kitap onun ateist olarak tanınmasına sebep oldu. Paine, Akıl Çağı isimli kitabında, Yahudi ve Hristiyanların sahip oldukları Kitâb-ı Mukaddes'in Tanrı kelâmı olamayacağını çok sayıda örnekle ortaya koydu. Peygamberlik müessesesine, vahyin imkanına ve mucizelere bir takım eleştiriler getirdi. Paine, deizmin ileri gelen savunucularından birisi olduğundan, bu çalışmada onun, *"Akıl Çağı"* isimli kitabında yer alan peygamberlikle ilgili görüşleri değerlendirilmiştir. Önce onun konuyla ilgili görüşleri ortaya konulmuş sonrasında ise eleştirilerinin isabetli olup-olmadığı incelenmiştir. Sonuç olarak Paine'in, *"Kitâb-ı Mukaddes"* hakkında dile getirdiği eleştirilerin büyük kısmında isabetli olduğu görülmüştür. O, İslamiyet'e de bu eleştirilerinde atıflarda bulundu. Bununla birlikte İslâmiyet hakkındaki bilgisi kendisinin de eleştirdiği, batı toplumundan aldığı yetersiz ve yanlış bilgilere dayanmaktaydı. Muhtemelen onun en büyük eksikliği, İslâmiyet'i diğer dinlerle aynı kategoride değerlendirmek olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Thomas Paine, Akıl Çağı, Deizm, Vahiy, Mucize, Peygamberlik, Kitâb-ı Mukaddes, Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet, Kelâm.

Evaluation of Thomas Paine Views on Prophecy

Abstract

Thomas Paine was born at 1737 in Thetford, Norfolk, England. He died in 1809 in New York, America. His father was Quaker, and his mother was a member of Anglican sect. Paine was very impressed by Quaker which is his father's sect. He regards this sect as deist than Christianity. Because they do not believe in the Prophet Jesus, and they regard the sacred texts as invalid laws. Because of this structure of the sect, it was not difficult for Paine to turn to deism. Paine opposed the execution of the French king, along with defending the republic against the rule of the kingdom. For this reason he was imprisoned in 1793-1794. He wrote the first part of his book, *"The Age of Reason"* in which he defended Deism while in jail. When he left prison, he published the second part of the same book in 1796. Despite his belief in Allah, but a deist opposed to an organized religion, this book led him to be recognized as an atheist. Paine, in his book *The Age of Reason*, has shown in many examples that the Holy Book (Old and New Testament) of Jews and Christians can't be God's Word. He criticized prophecy, the possibilities of the inspiration and miracles.

Paine is one of the leading defender of deism. In this work, his ideas of prophecy which located in his book named "*The Age of Reason*" is evaluated. Firstly his ideas about the subject is revealed. Then it is examined whether his criticism is right or not. Summarily Paine's criticism about the Holy Book is mostly justified. He also made references to Islam in these criticisms. Same time his knowledge of Islam was based on simple and misleading information he himself had criticized, taken from the affluent western society. His biggest mistake is in evaluating Islam in the same category as other religions.

Key Words: *Thomas Paine, The Age of Reason, Deism, Revelation, Miracle, Prophethood, Holy Book, Judaism, Christianity, Islam, Kalām.*

GİRİŞ

Thomas Paine (1737-1809), Fransız devriminin öncesini ve sonrasında yaşamış birisidir. Devrimden sonra Avrupa’da kilisenin egemenliğinin sona ermesi ile oluşan din hürriyeti ortamında deizm akımı da hızla yayılmaya başlamıştır. Paine de bu dönemde deizmin ileri gelen savunucularından birisi olmuştur. Onun, deizme yönelmesinde babasının mezhebi Quakerliğin çok büyük etkisi olmuştur. Onun deyimi ile, bu mezhep Hristiyanlığın bir mezhebi olmaktan daha çok adeta deizmin bir ekolü gibidir.¹ Çünkü mezhebin mensupları Hz. İsa’ya güçlü bir şekilde inanmıyorlar ve kutsal metinleri geçersiz yasalar olarak niteliyorlar. Mezhebin bu yapısı sebebiyle Paine’in, deizme yönelmesi zor olmamıştır.

Paine, Fransız devriminden sonra siyasî sebeplerle hapisaneye atılınca deizme destek vermek için yazdığı “*The Age of Reason: Akıl Çağı*” isimli kitabı hazırlamak için yeterince zamanı oldu. Devrimin sağladığı kazanımlardan faydalanarak kilise engizisyonu veya aforoz gibi bir ceza korkusu olmadan *Kitab-ı Mukaddes*’i eleştirmekten çekinmedi. Kutsal sayılan bu kitap koleksiyonunda yer aldığını düşündüğü tutarsızlıkları ortaya koydu.

Paine’in siyasî içerikli çok sayıda makalesi ve kitapları vardır. Onun siyasî düşünceleri ile ilgili yurt dışında ve ülkemizde yapılmış bazı akademik çalışmalar vardır.² Paine’in din ve peygamberlik hakkındaki görüşleriyle ilgili akademik çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın konusu, onun siyasî görüşleri değil peygamberlik hakkındaki düşünceleri olduğundan sadece “*Akıl Çağı*” isimli kitabı çerçevesindeki düşünceleri değerlendirilmiştir.

Ülkemizde, dine özellikle de İslam’a mesafeli duran bazı çevrelerce deizm sanki insanlığın kurtuluş vesilesi gibi gösterilmeye çalışılmaktadır.³ Deizm, Yahudilik ve Hristiyanlığa muhalefetin sembolü bir akım

1 Bk. Thomas Paine, *Akıl Çağı (The Age of Reason)*, trc. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 166.

2 Bk. Peter James Burnell, *The Political and Social Thought of Thomas Paine 1737-1809* (Doktora Tezi, Warwick University, 1972); Ayça Küçük, *Thomas Paine Düşüncesinde Sivil Toplum ve Devlet* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012); Ahmet Gazi Gazel, *Thomas Paine ve Devlet Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013).

3 Bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi: Deizm* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2013), 445-491; a.mlf. Tanrı, Akıl ve Ah-

olup İslamiyet ile ilgisi olmamasına rağmen bazı çevrelerin bu felsefî akımı İslamiyet'e karşı da kullanmaya kalkıştıkları gözlemlenmektedir.

Bu çalışmadaki amacımız Paine'in Yahudi ve Hristiyanlığı hedef alan deizmi savunan "*Akıl Çağı*" isimli kitabının doğrudan İslam'ın peygamberlik inancı ve onunla ilintili vahiy ve mucizeyle ilgisi olup-olmadığını araştırmaktır. Bunu yaparken de deizmin ilk temsilcilerinden Thomas Paine'in konuyla ilgili görüşlerini aktararak, Yahudilik ve Hristiyanlık hakkındaki tespitlerinin isabetli olup-olmadıkları incelenecek, özellikle de İslamiyet açısından onun deist iddialarının tutarlı olup-olmadıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Peygamberlik inancını kabul etmeyen Hinduizm'e "*Brahmanizm*" de denilmekte olduğundan bu dine ait görüşlerin reddine dair konular, kelâm ilminde çok eski zamanlardan beri "*Berâhime*" başlığı altında ele alınmıştır.⁴ XVII. Yüzyılda ortaya çıkan deizm ise felsefî karakterlidir ve görüşleri de Berâhime'nin görüşleri ile paralellik arz etmektedir. Bu bakımdan günümüzde kelâmcıların deizm hakkında araştırmalar yapması büyük önem arz etmektedir. Özellikle bu akımın ilk temsilcilerinden birisi olan Paine ve onun "*Akıl Çağı*" adlı eseri göz önünde bulundurularak çalışmalar yapılmasının uygun olacağını düşünmekteyiz.

Paine'in peygamberlikle ilgili görüşlerinin değerlendirildiği bu çalışmada onu daha iyi tanımak ve deizme yönelme sebeplerini anlayabilmek için hayat hikayesine göz atmak yararlı olacaktır.

1. THOMAS PAİNE'İN KISA BİYOGRAFİSİ

Thomas Paine 29 Ocak 1737'de İngiltere'nin Norfolk bölgesinde Thetford'da doğdu. 8 Haziran 1809'da Amerika'nın Newyork şehrinde

İktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 2015), 130, 151.

4 Bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1979), 176, 193, 202; Ebû Bekir Muhammed Bâkılânî, *et-Temhîd*, thk. Richard Yusuf Mc. Carty el-Yesûî (Beyrut: Mektebetü's-Şarkiyye, 1957), 104-121; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Ahmed Şemsüddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 176; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tebsîratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2003-2004), 2: 7-12.

öldü. Babası Quaker,⁵ annesi ise Anglikan mezhebi⁶ üyesiydi. Fakir bir aileden olduğu için sadece okuma, yazma ve aritmetik öğrenecek kadar eğitim alabildi. On üç yaşında babası ile birlikte korse imalatçısı olarak çalışmaya başladı. Çeşitli işlere girip, ayrıldıktan sonra vergi memuru oldu. Bu sırada kısa süren iki evlilik yaptı. Rüşveti önlemenin yolunun memurların maaşlarını arttırmak olduğunu ileri süren bir yazı yayınlayınca 1772’de vergi memurluğundan atıldı. Benjamin Franklin’in (1706-1790) tavsiyesi ile 1774’te Amerika’ya yerleşti. *Pennsylvania Magazine* dergisinde yönetmen yardımcılığı yaptı ve müstear isimle birçok makale ve şiir yayımladı. Köleliğe karşı durdu. 19 Nisan 1775’te Lexington ve Concord çarpışmalarından sonra Amerika’nın, İngiltere’den bağımsız olması gerektiğini savundu. Bu düşüncelerini 1776’da yayımlanan “*Common Sense (Sağduyu)*” adlı risâlede anlattı. 1776-1783 arasında tamamı “Common Sense” imzalı on altı makale yayımladı. Amerikan bağımsızlık savaşı sonunda Paine yeniden yoksulluğa düştü. Fransız ihtilalini savunmak üzere 1791’de “*Rights of Man (İnsan Hakları)*” isimli kitabı yayımladı. Fransız Ulusal Meclis üyeliğine seçildi. Krallık idaresine karşılık cumhuriyetçiliği savunmakla beraber, Fransız kralının idam edilmesine de karşı durdu. Bu sebeple 1793-1794 yıllarında hapis yattı. Hapisteyken de deizmi savunduğu “*The Age of Reason (Akıl Çağı)*” isimli kitabının ilk bölümünü yazdı. Hapisten çıkınca aynı kitabın ikinci bölümünü 1796’da yayımladı. Tanrı’ya inandığını ifade etmekle beraber örgütlü bir dine karşı çıkan bir deist olduğu

5 Quaker Hristiyan dinî hareketi, Anglikan kilisesinden umduğunu bulamayan George Fox (1624-1691) tarafından 1652 yılında “Hakikat Dostları Cemiyeti” adı altında kurulmuştur. Quakerler, ilk Hristiyanlığın özüne dönmeyi hedeflerler. Hiçbir aracı olmadan, resmi ayin ve törenler olmaksızın, sessizlik halinde Tanrı ile temas kurmayı hedeflerler. Onlar, kilise görevleri, rahiplik ve dinî ayinlere karşıdırlar. Kitâb-ı Mukaddes ve kilisenin otoritesini kabul etmezler. Sadece Kutsal Ruh’un otoritesini benimserler, böylece ilham alacaklarına inanırlar. Bk. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, 2. Baskı (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 292; Ali Rafet Özkan, “Adventistler, Kuveykırılar”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 177; Philip W. Goetz (ed.), “Quaker’lar”, *Ana Britannica* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1990), 18: 234.

6 Reformcu geleneğe sahip olan Anglikan kilisesi, İngiliz kralı VIII. Henry’nin (1491-1547) önderliğinde kurulmuştur. Anglikan mezhebi, Kitâb-ı Mukaddes’e saygı duyarakla beraber, ruhban sınıfından olsun-olmasın herkese geniş bir yorum hakkı tanır. Papanın otoritesi reddedilir. Anglikan kilisesinin başı, İngiliz kral ve kraliçesidir. İngiliz resmî mezhebidir. İbadetlerde millîlik esastır. Bk. Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, 287-288; Mustafa Bıyık, “Anglikan Kilisesi”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 178; Goetz (ed.), “Anglikan Kiliseler Topluluğu”, 2: 85-86.

nu belirtmesine rağmen⁷ bu kitap onun ateist olarak tanınmasına sebep oldu. Son kitabı "*Agrarian Justice (Tarımsal Adalet)*" 1797'de yayımlandı. Bu kitaptaki eleştiriler sebebiyle de çok sayıda düşman kazandı. 1802'de Amerika'ya dönen Paine, bu ülkeye yaptığı hizmetlerin unutulduğunu ve sadece dünyanın en büyük dinsizi olarak tanındığını gördü. Yoksulluğuna ve içki düşkünlüğü sebebiyle kötüleşen hastalığına rağmen, din kurumuna ve hurafelere karşı saldırılarını sürdürdü. Newyork'ta 1809 yılında öldü.⁸

Paine, Protestan mezhebi karakterli Quaker ve Anglikan mezheplerine mensup, fakir bir aile içerisinde doğmuş ve büyümüş; yaşadığı dinî, kültürel, toplumsal, siyâsî tecrübeler onu deizme yönelmeye itmiştir. Özellikle onun ailesi içerisinde yaşadığı dinî tecrübeler deizme yönelmesinde en önemli etkidir.

2. DEİZM

Avrupa'da Hristiyanlığın engizisyon vb. uygulamaları tahammül sınırlarını aşmış, baskı altına aldığı toplum katmanlarınca XVII. Yüzyıldan itibaren kilisenin mutlak egemenliğine son verilmiştir.⁹ İslâmiyet'i de yüzeysel bilgilerle tanıyan batı insanı, inanç konusunda arayışa girmiş ve tepkisel bazı felsefî akımların doğmasına sebep olmuştur. Bunlardan birisi de deizmdir.

Deizm, peygamberliği, vahyi ve mucizeleri kabul etmeyen felsefî bir meslek olarak XVII. Yüzyılın ilk yarısında İngiliz düşünür Edward Herbert'le (1583-1648) başlayıp, kilise ve Katolikliğe bir tepki olarak Avrupa'da doğup, gelişmiştir. Voltaire (1694-1778) ve Jean Jacques Rousseau (1712-1778) deist sayılan filozoflardandır. Onlar evrene karışmayan bir tanrının varlığını kabul etmekle beraber daha sonraki Avrupalı düşünürlere göre deizm, ateizme giden yolda bir duraktan başka bir şey değildi.¹⁰

7 Paine, *Akıl Çağı*, 3, 169, 172, 175.

8 Gregory Claeys, *Thomas Paine Social and Political Thought* (Boston: Unwin Hyman, 2004), 24-36; Burnell, *The Political and Social Thought of Thomas Paine 1737-1809*, 41-42; Goetz (ed.), "Thomas Paine", 17: 342-343.

9 Bk. Emile, Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, trc. Hasan Katipoğlu (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 42, 146.

10 Goetz (ed.), "Yaradancılık", 22: 300; İbrahim Halil Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018), 799-804.

Deistler, Katolikliğin ilkçağlardan kalma putperest inançlarını andıran gösterişli ayin biçimlerini ve kurumlarını reddetmişlerdir. Protestanlığın mezhep ilkeleri ve katı bireysel dindarlığın yerine akla dayalı dini yerleştirmeye çalışmışlardır. Deizmin dayandığı “*Doğal Din*” kavramı başlıca üç kaynaktan besleniyordu. Bunlar; insan aklına duyulan sınırsız güven, dogmacılığa ve hoşgörüsüzlüğe dayanan Yahudi ve Hristiyan vahiy anlayışının reddedilmesi ve Tanrı’nın düzenli bir dünyanın akıl sahibi mimarı biçiminde kavranmasıdır.¹¹ Deizmin dört ana temele oturduğu kabul edilmiştir. Bunlar; inâyetle ilişkisi olmayan bir tanrı anlayışı, ahlâkî özellikleri olmayan bir tanrı, insan ruhunun ölmezliğini kapsamayan bir tanrı ve inâyet kavramı ve hayatta ilâhî inâyeti temsil eden, ahirette de iyilik ve kötülüğü yargılayan ama vahiy ve mûcize ile ilişkisi olmayan yaratıcı bir tanrı anlayışıdır.¹²

Deizm, Türkçe’ye “*yaradancılık*” diye de çevrilmiştir.¹³ Deizm, çoğu durumda eşyanın hür iradeli bir ilk prensibini kabul etmeyip, bütün tabiat olaylarını maddeye ve katı determinizm denilen kör bir kuvvete bağladığı için sonunda materyalizm ile birleşmektedir.¹⁴

Öte yandan deistler, ilahî dinlerin ulûhiyet inancına alternatif olarak tamamen akla dayalı bir Tanrı inancı ortaya koymaya çalışmışlardır. Bir taraftan evreni yaratan yüce bir Tanrı’dan bahsederken, diğer taraftan evrene müdahale etmeyen, dünyada ne olup bittiğinden habersiz, dünya ve içindekilerini kendi hallerine terk etmiş, insanlardan ilgisiz, onların duâ ve niyazlarını duymayan tamamen pasif bir Tanrı anlayışı mevcuttur.¹⁵ Bununla birlikte deistler tarafından, dinin bildirdiği hakikatlerin akıl ile bulunabileceğine hükmedilmesi, onlara göre peygamberlik kurumunu da gereksiz kılmaktadır. Deistlere göre şayet Hz. Musa ve Hz. İsa gibi şahsiyetler gerçekten yaşamışlarsa onların öğretileri aklın gücü ile

11 Goetz (ed.), “Yaradancılık”, 22: 300.

12 Claude Dubois (ed.), “Yaradancılık” *Meydan Larousse* (İstanbul: Sabah Gazetesi Yayını, 1992), 20: 281.

13 Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 4. Baskı (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1988), 196.

14 Goetz (ed.), “Yaradancılık”, 22: 300; Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, 4. Baskı (Ankara: Akçağ Yayınları, 1987), 49; Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 196.

15 Allah’ın, evreni kendi haline terk etmediği, değişik âyetlerde ifade edilmiştir (bk. el-En’âm 6/102; er-Ra’d 13/16 vb.).

bulunabilen tabii bir dinden farklı değildir.¹⁶

Deizm, Yahudilik ve Hristiyanlığa tepki olarak ortaya çıkmış akımlardan birdir. Paine'in her iki dini de kökten sarsabilecek eleştirileri onun "*Akıl Çağı*" kitabında yer almaktadır. Üstelik o, her iki dine karşı eleştirilerini pervasızca yapmakta, hatta muhaliflerine meydan okumaktadır.¹⁷ Paine, peygamberlik kurumunu da Kitâb-ı Mukaddes'e göre değerlendirmekte, bu kaynakta yer alan peygamber tasavvurlarına göre nübüvvetin lüzumsuzluğu sonucuna varmaktadır.¹⁸

Deizm'de Tanrı'nın ahlâkî özelliklerinin bulunmadığı kabul edilmekle birlikte Paine, Kitâb-ı Mukaddes'te ahlâkî değerlerin ihlal edildiğini öne sürerek din kurumunu, dinin savunması gereken ahlâkî kuralları öne sürerek eleştirmektedir. Paine'in, deizmi savunduğu "*Akıl Çağı*" adlı kitabında, Kitâb-ı Mukaddes'te¹⁹ yer alan ve Tanrı'ya yakışmayan bazı davranışların O'na izâfe edilmesi, tarihsel tutarsızlıklar, çelişkiler, müstehcen hikayeler, şehvetli sefahatler, acımasız ve azap dolu cezalar, amansız kindarlıklar ele alınıp, bütün bunların Tanrı'nın kelâmı olamayacağı ortaya konmuştur.²⁰ Bununla birlikte yazarın İslâmiyet hakkında yüzeysel bilgilere sahip olduğu gözlemlenmektedir.²¹ Hiç ilgisi olmadığı halde Yahudiliğe ve Hristiyanlığa yapılabilecek olan haklı eleştiriler üzerinden birkaç cümle ile de olsa İslâmiyet de Paine'in eleştirilerinden nasibini almaktadır.²²

16 Bk. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, 2. Baskı (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990), 140; Hamdi Gündoğar, "Deizm: Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu (Van: Mayıs 12-14 2017)*, ed. Vecihi Sönmez v.dğr. (Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017), 30-33.

17 Bk. Paine, *Akıl Çağı*, 175.

18 Bk. Paine, *Akıl Çağı*, 19-20.

19 Kitâb-ı Mukaddes ve Kutsal Kitap, kelimeleri ile muharref Tevrât, Zebur, İncil kitapları ve bunların eklerinde yer alan kanonik/sahih kabul edilen metin ve kitapların tamamı kastedilmektedir. Apokrif/sahte veya güvenilir olmayan metin ve kitaplar bunun dışında kalmaktadır.

20 Paine, *Akıl Çağı*, 7, 17-175.

21 Paine'in "*Akıl Çağı*" adıyla çevrilen kitabının "The Age of Reason" isimli İngilizce baskılarında "İslâm" kelimesi kullanılmamakta bunun yerine eskiden Avrupalıların kullandığı "Turkish", "Turks" kelimeleri kullanılmaktadır. Thomas Paine, *The Age of Reason* (Chicaco: Belford-Clarke Publishers, 1879), 6-7, 12; Ayrıca Paine'in, Kur'an'ın cennette yazılıp, cennetten gelen bir melek aracılığıyla Muhammed'e gönderildiğini iddia etmesi gibi basitlikler, onun Kur'an ve Hz. Muhammed hakkında bilgilerinin zayıf olduğunu göstermektedir. Paine, *Akıl Çağı*, 5-6.

22 Bk. Paine, *Akıl Çağı*, 4-6, 11, 22, 89, 148.

1. THOMAS PAINE'İN PEYGAMBERLİKLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Paine, esas olarak Yahudilik ve Hristiyanlık dinlerini hedef almaktadır. Peygamberliği de bu iki dinin bakış açısına uygun şekilde ele almakta ve değerlendirmektedir. O, Yahudi ve Hristiyan dinlerinin, Tanrı'ya yakışmayacak bazı fiilleri isnad ettiklerini belirterek eleştirmektedir.

1.1. Yahudi ve Hristiyanlığın Tanrı İnancını Zayıflatması ve Tanrı'ya Yüz Kızartıcı Suçlar İsnad Etmesi

Paine'in, Ehl-i Kitap'la ilgili reddettiği inançlardan en önemlisi, onların insanbiçimci (antropomorfist) ulûhiyet anlayışlarıdır. Hem Yahûdî hem de Hristiyan inancında insan biçimci yaklaşımlara rastlanmaktadır.²³

Paine, Yeni Ahit'te yer alan, Hz. Meryem'in, İsa'ya hamile kalma hikayesini kâfirlik derecesinde müstehcen bulmaktadır. Bu hikayede evlenmek üzere nişanlanmış genç bir kızıdan söz edilerek, bir ruh tarafından, "Kutsal Ruh, senin üzerine gelecek, Yüce olanın kudreti üstüne gölge salacak; bunun için de doğacak mukaddese Tanrı'nın Oğlu denecektir."²⁴ denilerek baştan çıkartılması anlatılmaktadır.²⁵

Paine, Hristiyanlıkta yer alan Hz. İsa'nın, Tanrı'nın oğlu olduğu iddiasının pagan mitolojisinden alınma olduğunu dile getirmektedir. Zira pagan mitolojilerinde olağanüstü insanların hemen hemen hepsi değişik tanrıların oğlu olarak görülmekteydi. O dönemlerde tanrıların kadınlarla cinsel ilişkide bulunması yaygın olarak dile getirilen bir düşünceydi. Pagan inancında Jüpiter'in bu tür yüzlerce ilişkisi vardı.²⁶

Paine bu eleştirilerinde haksız bulmak mümkün değildir. Allah, Hz. Âdem'den bu yana insanları yaratacak ama Meryem'e gelinceye kadar bunlardan hiçbir kadına tasallut etmeyecek, sadece Meryem'le ilişki içerisinde girecek ve ondan bir evlat sahibi olacak, tabii ki bu akla ziyan bir düşüncedir. Diğer taraftan Tanrı, ilk insanı yarattıktan sonra binlerce yıl beklemek ihtiyacını neden hissetmiştir? Hristiyan tasavvuruna göre antropomorfist bir anlayışla Tanrı kendine benzer birini yaratıp ezelde veya

23 Bk. Tekvîn 2/1-3, 32/24-32; Çıkış 2/24.

24 Luka 1/26-38.

25 Paine, *Akıl Çağı*, 134.

26 Paine, *Akıl Çağı*, 7.

kâinâtı yaratmaya başlamadan önce onunla evlenebilirdi.

Yahudi ve Hristiyanlar, Allah adına mesnetsiz konuşmaktan ve O'na hiç çekinmeden iftira atmaktan geri durmamışlardır. Bu iftiralar; Allah'a cimrilik isnadı (bk. Âl-i İmrân 3/94, 181-182), Allah'ın dostları oldukları iddiası (bk. el-Mâide 5/18), Ahiret azabını hafife almaları (bk. el-Bakara 2/80), Ahiretin sadece kendilerine ait olduğu iddiası (bk. el-Bakara 2/94-96, 111), kendilerini her konuda temize çıkarmaları (bk. en-Nisâ 4/49-50), Yahudi ve Hristiyanların birbirlerini dalâlette kabul etmeleri (bk. el-Bakara 2/113), vahiy meleği Cebrail hakkında mesnetsiz iddiaları (bk. el-Bakara 2/97-98), Hz. Meryem'e iftiraları (bk. en-Nisâ 4/156), Hz. İsa'yı öldürdüklerini iddia etmeleri (bk. en-Nisâ 4/157-158) ve haram yiyecekler hakkında mesnetsiz sözleri (bk. Âl-i İmrân 3/93; en-Nisâ 4/160-161) zikredilebilir.²⁷

Tevrat'ın yalanlar, kötülükler ve dine küfürlerle dolu olduğunu söyleyen Paine, "insanların kendi günahlarını Tanrı'ya yüklemelerinden daha büyük günah olabilir mi?", diye sormaktan da kendini alamaz.²⁸

İslâm akidesine göre durumu değerlendirecek olursak, Allah'ın, sonradan yarattığı varlıklara muhtaç olması, evlat sahibi olmak gibi bir ihtiyaç içinde olması, bunun için de kendi yarattığı bir kadınla ilişkide bulunması dine ve akla uygun görünmemektedir. Kur'an'da Allah'a bu tür zaafiyetlerin isnad edilmesi eksiklik olarak ifade edilmiş ve Allah'ın, bunlardan münezze olduğu vurgulanmıştır (bk. el-Bakara 2/116; el-İsrâ 17/111; el-Cin 72/3-4).

Paine, Kitâb-ı Mukaddes'in yazılış ve başka dillere çevriliş tarzını tüm dinlerin yaşaması gereken bir süreç olarak benimsemiş olduğu izlenimi vermektedir. Halbuki o, Tanrı kelâmının herhangi bir dilde yazılmış olamayacağını da iddia etmekteydi.²⁹

1.2. Tanrı Kelâmının Yazılı Olamayacağı İddiası

Paine, peygamberlere kendi dillerinde indirilen kitapların mevcut olmaması veya başka dillere çevrilmesi durumunda anlam kaybına uğ-

27 Muhammet Altaytaş, *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap İtikadî Açısından Yahudilik ve Hristiyanlık* (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016), 198-207.

28 Bk. Paine, *Akıl Çağı*, 86.

29 Paine, *Akıl Çağı*, 21.

rayacaklarını ifade etmek üzere; “...doğru düşünceler oluşturmak istiyorsak, bu düşünceye değiştirilmezlik niteliği eklemenin yanı sıra, kasten veya kazayla da olsa hiçbir biçimde ve kesinlikle değişime uğramayacak hale getirmeliyiz ki ona Tanrı kelâmı diyebilelim; işte bu nedenle Tanrı kelâmı yazılı olamaz veya mevcut insan dillerinde yer alamaz.”³⁰ demektedir. Bu düşünce vahye dayalı olsun-olmasın herhangi bir kitabı veya şiiri başka dile çevirdiğimizde onu yazıldığı dildeki asıl eserle bir ve aynı kabul etmekten kaynaklanır. Muharref olması bir yana, Kitâb-ı Mukaddes için de bu mahzurlu durum mevcuttur.

Paine’in iddialarından birisi de; evrende var olan, bizlerin şahit olduğu, âfâkî delillerin Allah’ın kelâmı kabul edilmesi, bunun dışında Allah’ın kelâm sıfatının reddedilmesi gerektiğidir. Paine, bunu şöyle açıklıyor: “Evrende var olan gerçek Tanrı kelâmı ile insanların yazıp bastığı kitap içinde yer alan ve Tanrı kelâmı olarak adlandırılan söylem arasında uzlaşmaz çelişki” vardır.³¹

Paine’in eleştirilerinden biri de Kitâb-ı Mukaddes’in tamamında doğrudan Tanrı’nın veya peygamberin kendisinin konuşmayıp, olayları başkalarının tarihsel seyir içerisinde nakletmeleridir. O, Hz. Musa’ya ve Hz. İsa’ya atfedilen kitapların onlar tarafından yazılmadığını ve dolayısıyla Kitâb-ı Mukaddes’in sahte olduğunu savunmaktadır.³² Peygamber olduğu iddia edilenlere atfedilen kitapların da kendilerince yazılmadığını sonradan uydurulduğunu kaydetmektedir.³³

Bahse konu olan İslâm ve Kur’an olunca, peygamber olduğu iddia edilenlere atfedilen kitapların kendilerince yazılmadığı veya yazdırılmadığı şeklindeki itirazı Paine’in bizzat kendisi çürütmektedir. O, şöyle diyor; “Kur’an’ın, cennette yazılıp bir melek aracılığıyla Muhammed’e gönderildiği bana söylendiğinde, bunun da söylentiye dayalı kanıt olduğu ve önceki gibi ikinci el otoriteye dayalı olduğunu ileri sürebilirim. Bu meleği ben şahsen görmedim ve buna inanmama hakkım vardır.”³⁴

Kur’an, Arapça bir kitaptır (bk. er-Ra’d 13/37; Tâhâ 20/113 vb.).

30 Paine, *Akıl Çağı*, 21.

31 Paine, *Akıl Çağı*, 55.

32 Paine, *Akıl Çağı*, 21, 86.

33 Bk. Paine, *Akıl Çağı*, 76-81, 88-103 vb.

34 Paine, *Akıl Çağı*, 6.

Müşriklerin, Kur'an'ı, Muhammed'e başkası öğretiyor iddialarına karşı Kur'an'da; "...iddiâ ettikleri kişinin lisânı, yabancı bir lisandır (a'cemî). Bu (Kur'an da) apaçık bir Arapça'dır." (en-Nahl 16/103), buyrularak çevirilerde fesâhat, belâgat vb. edebî sanatlar yönünden kısırlaşma ve anlam daralmasının meydana geleceğine işaret etmiştir. Görüldüğü gibi Kur'an da başka dillere çevrilince anlam daralması meydana gelir. Meâl dediğimiz çevirilerden hüküm istinbat edilemez yani meâlle ictihat yapılamaz.³⁵

Paine'in iddialarının aksine Allah, mütekellimdir. O'nun kelâmı, sese, harfe, harflerden meydana gelen kelimeler ve cümle tertibine ihtiyaç duymaz. O'nun konuşması kendisine ait (*kelâm-ı nefsi*) olup, başka varlıkların konuşmasına benzemez, keyfiyeti de bilinemez. Nitekim O, bazı peygamberlerine kitaplar indirmiş, bazı peygamberleri ile de konuşmuştur. Kelâm sıfatı Allah'ın zâtı ile kâim ve ezelîdir. Konuşmak kemâl sıfatlardan biri olduğu için her türlü kemâl sıfatlarla muttasıf olan Allah'ın bu sıfatla vasıflanması ve kelâmın zıddı olan konuşamama, iletişim sağlayamama ve dilsizliğin O'ndan nefyi gerekmektedir. O'nun kelâm sıfatı ilim sıfatı gibi, vâcip, câiz ve müstahile taalluk eder. Allah, sadece kelâm sıfatı ile emreder, yasaklar ve haber verir.³⁶

Paine'in yukarıdaki ifadelerinden Kur'an'ın, Allah'ın kelâmı olduğu Paine tarafından zımnen kabul ediliyormuş izlenimi veriliyorsa da³⁷ bu durumda da onun, mucize ile desteklenmiş peygambere itibar etmemesi söz konusu olmaktadır. Bir diğer mesele de iman ve inkârın yani hidâyet ve dalâletin insanın iradesine bağlı oluşudur.³⁸ İslam'ın tanıdığı inanç özgürlüğü çerçevesinde Paine'in, Kur'an'a inanıp-inanmama hak ve hürriye-

35 Kur'an'ın hiçbir dile harfî tercümesinin yapılamayacağına dair İslâm âlimleri icmâ ve ittifâk hâlinde idirler. Zaten Kur'an gibi ilâhî belâgat ve icâzı içinde bulunduran ilâhî kelâmı bir insanın tam mânâsıyla Türkçe'ye veya başka bir dile çevirmesi imkânsızdır. Bu sebeple Kur'an âyetlerine verilen mânâlara "Meâl" denilmesi daha uygundur. Meâl ise; "Tefsîrî Tercüme" mânâsına gelmektedir. Meâli yapan kimsenin âyetlerin ifade ettiği mânâyı diğer dilde de aynı şekilde ifade edecek bir şekilde anlatmasıdır. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 4. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1983), 217. Bununla beraber Kur'an meâlleri Arapça bilmeyen Müslüman toplumlar için faydalıdır.

36 Ali Arslan Aydın, *İslam İnançları ve Felsefesi*, 6. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 314; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, 7. Baskı (Konya: Tekin Kitabevi, 2012), 241-242.

37 Bk. Paine, *Akıllı Çağ*, 6.

38 Bk. Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1995), 82-126, 271-327.

ti vardır. Onu, Müslüman olmaya zorlayan da yoktur (bk. el-Bakara 2/256; el-Kehf 18/29). Bununla birlikte insanın tüm iradeli fiillerinden sorumlu olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu konuda Paine'in yanıldığı nokta da burası olsa gerektir.

1.3. Peygamberlik Müessesesi

Paine, peygamberlik müessesesine de itiraz etmektedir. İnsanın ferdî olarak Tanrı ile doğrudan bağlantı sağlayabileceğini savunmaktadır. Paine, dinin kurumsal kimliğine karşı çıktığı gibi, peygamberlik müessesine de karşı çıkmaktadır. O, bireysel bir din arayışı içerisinde olduğu izlenimi vermektedir. O, bu hususta şöyle diyor: “Her ulusal dinî kurum veya din, Tanrı tarafından belirli kişilere bazı özel görevlerin yüklendiği bahanesiyle kurulmuştur. Yahudilerin Musa’sı, Hristiyanların İsa’sı, havâfîleri ve azizleri, Müslümanların Muhammed’i vardır, sanki Tanrı’ya giden yol öteki insanlara açık değilmiş gibi.”³⁹

Paine’in, insanların bireysel olarak Tanrı’ya yönelmesi gerektiği şeklindeki isteği sadece peygamber gönderilmeyen fetret dönemlerinde geçerli olabilir.⁴⁰ Bireysel olarak Allah’la duâ yoluyla tek taraflı bağlantı her zaman kurulabilir. Ancak Allah’la iletişime geçerek iki taraflı bağlantı kurmaya çalışmak yani Allah’tan vahiy almak, peygamberlik müessesesi dışında mümkün olmamaktadır. Zira Kur’an’da; “Bir beşer için, bir vahiyle (vahiy yollarından biriyle) veya bir perde arkasından veya bir resûl (Cebrâîl, elçi melek) gönderip de O’nun izniyle, dileyeceği şeyleri vahyetmesi müstesna olmak üzere Allah’ın, onunla konuşması olacak şey değildir.” (eş-Şûrâ 42/51), buyrulmaktadır. Bu ayetten peygamber olmayan bir insanın bireysel çabalarıyla vahye mazhar olmasının imkansızlığı ortaya çıkmaktadır. Zira vahyi gönderen Allah’tır, O dilemediği sürece vahiy gerçekleşmez. Vahyin gerçekleşmesi de Allah’tan peygamberine doğru bir bilgi akışı şeklindedir. Allah, peygamber olarak görevlendirdiği bir elçisine vahyi bir müddet göndermezse peygamber kendiliğinden vahyi alabilecek durumda değildir. Böyle durumlara “inkitâ-ı vahiy” veya “fetretü’l-vahiy” denilir. Hz. Peygamber de ilk vahyi aldıktan bir müddet sonra “fetretü’l-vahiy” dönemi yaşamıştır.⁴¹

39 Paine, *Akıl Çağı*, 5.

40 Bk. Metin Yurdagür, *İslam Düşüncesinde Fetret Kavramı*, 2. Baskı (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), 38.

41 Bk. Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîret İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah (Konya:

Paine'in peygamberlik kurumuna yönelttiği eleştirilerden birisi, peygamberlikle kâhinliğin birbirine karıştırılabileceği meselesidir.

1.4. Peygamberlik ve Kâhinlik

Peygamberlikle kâhinliğin birbirinden farklı meslekler olduğunu ileri süren Paine, her iki mesleği bir ve aynı kabul edenleri de haklı olarak eleştirerek; "Eskiden İsrâil'de biri Tanrı'ya bir şey sormak istediğinde, 'haydi kâhine gidelim' derdi. Çünkü bugün peygamber denilene o dönemde kâhin denirdi."⁴² demektedir. Ona göre bu tarz bir peygamberlik, bir çocuğun doğum tarihini, zenginliğini, mutlu ya da mutsuz evliliklerini önceden haber veren, kayıp eşyaların yerlerini bulduğunu iddia eden falcılık dediğimiz mesleğe uygundur.⁴³ Çünkü gizli, bilinmeyen şeylerden haber veren kişilere peygamber değil kâhin deniyordu.⁴⁴ Ehl-i Kitap, bazı peygamberleri de kâhin olarak adlandırmaktadır. Bu durumda peygamberlikle, kâhinlik iç içe girmiş olmaktadır.⁴⁵ Nitekim Hz. Musa'nın kayınbabası Şuayb peygamber, Medyen kâhini Yetro olarak tanıtılmaktadır.⁴⁶ Musa'nın kardeşi Harun da kâhin olarak adlandırılmaktadır.⁴⁷

Tarih içerisinde bazı kâhinler, vahiyle, kendilerinin iddiası olan gayptan haber verme fiilini birbiriyle aynı veya yakın meslekler olarak algılamışlardır. Onlar, peygambere verilenle kendi mesleklerini aynı doğrultuda icra edilen işler olarak görmüşlerdir. Halbuki kaynak aynı değildir; vahiy, değişik yollarla Allah'tan alınır.⁴⁸ Peygamberlik kesbî değil, vehbîdir (bk. el-En'âm, 6/124)⁴⁹. Kâhinlerin mesleklerini icra ederlerken nelerden ve nerelerden faydalandıkları konusunda iki ana görüş ileri sürülmüştür. Kâhinlerin en önemli kaynakları cinlerdir. Bu görüşe göre kâ-

Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1981), 115.

42 Paine, *Akıl Çağı*, 93.

43 Paine, *Akıl Çağı*, 123.

44 Paine, *Akıl Çağı*, 122.

45 Bk. Çıkış 19/6; Levililer 1/9-13; Sayılar 3/3-4 vb.

46 Çıkış 2/16, 4/18. Şuayb'ın ismi "Reuel" olarak da verilmektedir. Çıkış 2/18-21; Sayılar 10/29.

47 Çıkış 28/1, 30/30 vb.

48 Vahyin geliş şekilleri için bk. Sâbûnî, *et-Tibyân*, 60-63; Mennâ' Halil Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 37-40; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 48-50.

49 Bk. Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 176; Neseffî, *Tefsiratü'l-edille*, 2: 7-12.

hinlik, bir insanın, onlardan bir dost edinerek (hüddâm kullanarak), bazı bilgileri edinmesidir (bk. el-Hicr, 15/17-18; eş-Şuarâ, 26/212, 222-226; Cin, 72/6). Kehânetin diğer kaynağı ile ilgili diğer bir iddia ise, bazı insanların fitrat ve yapılarının bu işi yapmaya uygun olmasıdır. Bu ikinci çeşit kâhinlik kabiliyeti sonradan kazanılamayan, fitrî bir yetenektir.⁵⁰

Kâhinlik çok eski dönemlerden beri insanlar arasında bilinen bir meslektir. Onlar, astronomi uzmanı olduklarını ruhlar, cinler ve şeytanlarla özel bir ilişki içinde olduklarını dolayısıyla, gaipten ve gelecekte haber verebileceklerini iddia etmekteydiler. Kâhinler, kaybolan bir şeyin nerede olduğunu, çalınan bir malın hırsızının kim olduğunu, insanın kaderinde neler yazılı olduğunu vb. bildiklerini iddia ederlerdi. Onlardan bazıları zaman zaman çeşitli bölge ve mahalleleri gezer ve bağırarak müşteri arardı. Bazen de müşteriler onlara giderdi. Kâhinlerin belirli kıyafetleri vardı. Konuştukları zaman ağdalı ve kafiye, muğlak, karmaşık ve yuvarlak ifadeler kullanırlardı. Böylece herkes kendine göre ayrı anlamlar çıkarırdı. Kâhinlerin mevcut düzene ve inanışlara karşı tavır aldıkları bu sebeple toplumu karşısına almaları, her şeylerini bir ideal uğruna feda etmeleri de düşünülemez. Onlar kâhinliği maddi kazanç elde etmek için yapıyorlardı.⁵¹ Mekke müşrikleri de Hz. Peygamber'e kâhinlik sıfatı yakıştırmak istemişlerse de bu iddia Araplarca inandırıcı bulunmadı. Kureyş'in ileri gelenleri böyle bir isnatta bulunmalarına rağmen onun kâhin olmadığını kendileri de itiraf etmişlerdir.⁵² Kur'an'da ayrıca deliller sunulmaya gerek duyulmadan onun kâhin olmadığı belirtilmiştir: "Ey Muhammed, sen öğüt ver. Rabbinin nimetiyle sen ne bir kâhinsin ne de bir mecnun." (et-Tûr 52/29). "(Kur'an) bir kâhin sözü de değildir. Ne de az düşünüyorsunuz." (el-Hâkka 69/42). Dolayısıyla peygamberlik ile kâhinlik çok farklı mesleklerdir. Biz de peygamberlikle kâhinliğin birbirine karıştırılmaması gerektiğini düşünüyoruz.

1.5. Peygamberlik ve Müzisyenlik

Paine, zaman zaman peygamberlikle, müzisyenliğin birbirine karıştırıldığını aktarmaktadır. Onun aktardığı bilgilere göre, Kitâb-ı Mu-

50 İlyas Çelebi, *İslam İnancında Gayp Problemi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 40-42; a.mlf., *İslam İnancında Gayb Alemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 90-91.

51 Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, 2. Baskı, trc. Ahmed Asrar (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 2: 239; Abdullah Namlı, *Kur'an'a Göre İnkâr* (İstanbul: Sır ve Hikmet Yayınları, 2017), 96-97.

52 Bk. İbn İshâk, *Sîret İbn İshâk*, 180-181; Namlı, *Kur'an'a Göre İnkâr*, 97.

kaddes'te şair ya da şiir olarak tanımlanabilecek herhangi bir kelime yer almaz. Zaman içerisinde yeni düşüncelere uyumlu anlamlar yüklenen *peygamber* kelimesi Kitâb-ı Mukaddes'in *şair* anlamında kullandığı kelimeydi, peygamberlik yapmak da şiir yazma sanatını ifade ediyordu. Aynı zamanda şiiri bir müzik aleti aracılığıyla ezgili olarak söylemek anlamını da taşıyordu. Paine, Yahudi ve Hristiyan inanışına göre eski dönemlerde; nefesli çalgılar, arplar, santurlar, ziller ve o sıralarda moda olan müzik aletleriyle peygamberlik yapıldığını, bunların günümüz insanı için doğru olamayacağını söylemektedir.⁵³

Peygamber kelimesi, I. Samuel kitabının yazıldığı dönemden itibaren de şiir, şairlik, bestekârlık, müzisyenlik anlamında anlaşılmıştır.⁵⁴ Paine, bu kitapta yer alan *müzisyen peygamberlik* konusunu eleştirerek bu durumun kabul edilemeyeceğini belirtir. "Saul'un peygamberlerden biri olduğu ve peygamberlik yaptığı söylenmektedir; ama bize söylenmeyen onların ya da onun neyin peygamberliğini yaptığıdır. Söylenecek bir şey yoktur; çünkü bu peygamberler bir tür müzik ve şair topluluğudur, Saul, bu müzisyenlerin bir konserine katılmıştır buna da peygamberlik denmektedir."⁵⁵ Anlaşıldığı kadarıyla burada Paine, müzisyen peygamberliği eleştirmekten ziyade, Saul'un peygamberlerden biri olduğu söylentilerini eleştirmektedir. Özünde de müzisyen peygamberliğe dolaylı bir eleştiri yapmaktadır.

Lappidot'un karısı Debora, İsrâiloğulları arasında hâkimlik yapıyordu. Debora ve Abinoam oğlu Barak, bir şeyi önceden bildirdikleri için değil, beraber kazandıkları bir zaferi kutlamak için besteledikleri bir şarkının kendi adlarıyla anılması sebebiyle peygamber olarak bilinmektedirler.⁵⁶ Ehl-i Kitab'a göre, Hz. Davud müzisyen olduğu için peygamberler arasında özel bir yere sahiptir.⁵⁷ Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup kendilerinden çok bahsedilmekle beraber açıkça peygamber olarak adlandırılmamışlardır. Zira bunların şarkı söyledikleri, müzik icra ettikleri ve şiir yazdıklarına dair hiçbir kayıt yoktur.⁵⁸

53 Paine, *Akıl Çağı*, 18-19.

54 Bk. Hâkimler 4/4, 5/1-31; I. Samuel 10/5-10; Mezmurlar 3-150.

55 Paine, *Akıl Çağı*, 19. Bk. I. Samuel 10/5-10.

56 Paine, *Akıl Çağı*, 19. Bk. Hâkimler 4/4.

57 Bk. I. Samuel 16/19; Mezmurlar 3-150.

58 Bk. Paine, *Akıl Çağı*, 19-20.

Biz de Paine'in bu eleştirilerine katılıyoruz ve sadece ilâhi söylemek, müzisyenlik, bestekarlık, şairlik yapmakla peygamber olunamayacağını kabul ediyoruz. Peygamberliğin, I. Samuel kitabının yazıldığı dönemden itibaren müzisyenlik anlamında anlaşılması Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakub'un peygamber sayılmamasını gerektirmemektedir. Zira Yahudi geleneğinde Hz. İbrahim'den önce hiç kimseye peygamberlik unvanı verilmemektedir. Onlara göre nübüvvet müessesesi Tanrı'nın İsrâilîoğulları ile ilk ahdini gerçekleştirdiği Hz. İbrahim ile başlatılmış, Hz. Musa ile zirveye ulaşmış, Malaki peygamber ile sona ermiştir.⁵⁹

Peygamberliğin özellikleri arasında müzisyen veya şair olmak diye bir kural yoktur. Eski çağlarda şiir günümüz medya organlarının iletişim görevlerini üstlenmişti. Şairlerin saygın kimseler olarak görülmeleri bu yüzdendi. O devirde şiir ve şairin sosyal mevkii çok yüksekti. Bir şair tarafından, hele bilhassa iyi tanınmış bir şair tarafından ortaya atılan beyitler, durumun icabına göre ya korku ya saygı veya sevgi meydana getirirdi. Câhiliyye döneminde Mekke'de panayırlar düzenlenir, şairler yarışır ve yarışmayı kazanan şairin şiirleri Kabe'nin duvarına asılırdı.⁶⁰ Kur'an'da câhiliyye dönemi şairlerinin halleri tasvir edilirken onların; çok yalancı, iftiracı, sahtekâr, günahattan korkmaz, şerîr insanlar oldukları, bu sebeple şeytanların onlara indiği beyan edilmiştir (bk. eş-Şuarâ 26/221-223). Kur'an'da, Hz. Peygamber'in şair olmadığı (bk. el-Hâkka 69/40-41; et-Tûr 52/30; el-Enbiyâ 21/5; Sâffât 37/36), peygamber olabilmek için şairlik özelliğinin olması gerekmediği "Biz, ona (Muhammed'e) şiir öğretmedik. Hem bu ona gerekli de değildir." (Yâsîn 36/69) ayetiyle apaçık ifade edilmiştir.

1.6. Peygamberin Yüz Kızartıcı Suç İşlemesi

Tekvin bölümünde anlatıldığına göre; "İnsanın kötülüğü çoğaldı. Rab, yeryüzünde insanı var ettiğine pişman oldu ve yüreğinde acı hissetti. Hz. Nûh, sâdik ve kâmil bir insandı. Hz. Nûh, Allah ile yürüdü."⁶¹ Sonunda Allah, Hz. Nûh'un gemisine binenlerin dışındakileri helâk etti. Tûfandan

59 Altaytaş, *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap İtikadî Açısından Yahudilik ve Hristiyanlık*, 154.

60 Bk. İmriü'l-Kays, *Muallakât-ı Seb'a: Yedi Askı*, trc. Şerafeddin Yaltkaya (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1985), 15; Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 141; Namlı, *Kur'an'a Göre İnkâr*, 97-98.

61 Tekvîn 6/6-9. Nûh'un peygamber olup-olmadığı açıkça ifade edilmemiştir.

sonra Hz. Nûh, bağ dikip, şarap içip, sarhoş olmuş ve çadırının içinde çı-
rılçıklak hale gelmiş, oğlu Hâm, babasının çıplaklığını görmüş ve lânet-
lenmiştir.⁶²

Bir diğer peygambere ait yüz kızartıcı olay da Sodom-Gomorre'nin
helâkinden sonra, Hz. Lût'un kızlarının, babalarını sarhoş edip, onunla
zinâ etmeleri ve ondan Moab ve Ben-Ammi isimleri verilen gayr-ı meş-
ru çocuklar doğurmalarıdır.⁶³ Ahlaksız hikayelerden birisinde de Yahuda
isimli birisi, Tamar adlı gelini ile zinâ etmiş, ondan Perets ve Zerah isimli
çocukları olmuştur.⁶⁴ Her iki hikayede de soyun devam etmesi bahanesi
ile ensest ilişkiye ve bu yolla gayr-ı meşru çocuk edinmeye adeta göz yu-
mulmaktadır.

Kitâb-ı Mukaddes'te, "İsrail kızlarından hiçbiri tapınak fahişesi ola-
maz; İsrail erkeklerinden hiçbiri tapınak oğlanı olamaz."⁶⁵ denildiği halde,
Babil fahişesi tüm rahiplerin ortak fahişesidir, hepsi birbirini fahişeye sa-
hip olmakla suçlamaktadırlar; ama hiçbiri de fahişeden faydalanma konu-
sunda pişman değillerdir.⁶⁶

Kitâb-ı Mukaddes'te peygamberlik müessesesinin suistimal edildi-
ği de anlatılmaktadır: "Peygamber de kâhin de kirlenmiş. Benim evimde
bile yaptıkları kötülüğü gördüm."⁶⁷ "Yeruşalim peygamberlerinde de kor-
kunç şeyler görüyorum: Zinâ yapıyorlar, sahtekârlık peşindeler, kötülük
edenlere destek oluyorlar. Benim gözümde hepsi Sodom gibi, içinde yaşa-
yanlar Gomorra gibi oldu."⁶⁸

Hıristiyanlıkta açığa kavuşturulmamış bir konu da Hz. İsa'nın, Mec-
delli Meryem (Mary of Magdalene) adında bir kadınla olan ilişkisidir.
Onun, bu kadınla ilişkisinin, gayr-ı meşru bir gönül ilişkisi mi, evlilik mi
olduğu ortaya konulmamıştır. İncillerde, Mecdelli Meryem'den, Hz. İsa sa-
yesinde yedi kötü ruhtan kurtulmuş, Hz. İsa'ya hizmet eden, onun öğren-

62 Tekvîn 9/20.

63 Tekvîn 19/30-38.

64 Tekvîn 38/6-30.

65 Tesniye 23/17.

66 Paine, *Akıl Çağı*, 133.

67 Yeremya 23/11.

68 Yeremya 23/14.

cisi olan kadınlardan birisi,⁶⁹ çarmıh hadisesinde ve Hz. İsa'nın gömülmesinde hazır bulunan bir kadın,⁷⁰ Hz. İsa gömüldükten sonra mezarından dirilince onu ilk gören kadın⁷¹ olarak bahsedilmektedir.

Kitâb-ı Mukaddes'te, zinâ kötü bir fiil olarak gösterilse de çoğu zaman konu müstehcen hikayelerle, insanları kötülüğe teşvik edici bir tarzda işlenmekte ve fuhşa vakfedilmiş, tapınak fahişeleri adı verilen bir grup yoldan çıkmış kadından bahsedilmektedir.⁷² Babil'lilerin ve Kaldelilerin kızlarının, Yahudilerin önünde çıplak soyunmaları arzulanmaktadır.⁷³ Kitâb-ı Mukaddes'te pek çok müstehcen hikaye mevcuttur.

Peygamberlerin ismet sıfatı olması gerekir. Onların günah işlemekten uzak, üstün ahlâkî değerlerle donatılmış olmaları zorunluluktur. Peygamberlerin bazı faziletlerle sahip olarak diğer insanlardan farklı olmaları onların elçiliklerinin icabıdır. Diğer taraftan ismet; Allah'ın, peygamberlerini günah işlemekten, isyana düşmekten, haram işlemekten korumasıdır. Birkaç farklı görüş dışında bütün kelâm ekollerine göre peygamberler küfür ve bid'atten uzaktırlar. Ayrıca onların yanlışlıkla, kasıtsız veya kasten şer'î hükümleri tahrif etmeleri mümkün değildir. Peygamberlerin fetvâ verme konusunda da kasten yanlışlık yapmayacakları konusunda da ittifak edilmiştir. Birkaç farklı görüş bulunmakla beraber yine tüm kelâm ekollerine göre büyük ve küçük günahlara yönelmezler. Ancak dalgınlık sonucu hataya düşebilirler.⁷⁴

Günahkârlık, peygamberlikle bağdaşmaz. Zira peygamber Allah'ın emriyle kendisine itaat edilmesi gereken elçidir. Peygamberin günah işlemesi halinde ona nasıl itaat edilecektir? O, temel görevlerinden biri olan toplumu ıslah etme görevini nasıl yapacaktır?

69 Bk. Luka 8/2-3.

70 Bk. Matta 27/56-57, 61; Yuhanna 19/25-27.

71 Bk. Matta 28/1; Markos 15/40.

72 Bk. Tesniye 23/17; Hezekiel 16/6-63; Matta 21/32.

73 İşaya 47/1-3.

74 Fahreddin er-Râzî, *İsmetü'l-enbiyâ*, thk. Muhammed Hicâzî (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1986), 39-40. Râzî bu eserin başında peygamberlerin günah işlemeyeceğine dair on beş delil zikreder. Bk. 41-47.

1.6.1. Peygamberler ve Yalan

Peygamberlerde olmaması gereken kötü huylardan birisi de yalancılık ve sahtekârlıktır. Böyle bir kişi tamamen inandırıcılığını yitirmiş sahte bir peygamberdir.

Kitâb-ı Mukaddes'te birçok peygamber adı geçmekle birlikte bunlardan bir kısmına yalancılık, sahtekârlık gibi peygamberlik mesleğine yakışmayan sıfatlar izafe edilmektedir. Peygamber adı verilenlerden bir kısmının mütenebbî/yalancı peygamber olduğu açıktır. Bu çerçevede Paine'in iddialarından biri de gerçek peygamberle sahte olanını ayırma konusunda somut ölçüler bulunmamaktadır.

Kitâb-ı Mukaddes'te yalancı peygamberler hakkında uyarılarda bulunulmuş, onlara uyulmaması istenmiştir: "Onları, Ben göndermedim. Yehova'nın sözü. Sizi dağıtayım ve sonuçta sizler de size peygamberlik eden peygamberler de hepiniz yok olun diye Benim adımla yalan sözler bildiriyorlar."⁷⁵ "Sahte peygamberlere karşı uyanık olun. Koyun postuna bürünüp yanınıza sokulurlar."⁷⁶ "Sahte peygamberler ortaya çıkıp birçok kişiyi saptıracak."⁷⁷ "İsrail halkının arasında sahte peygamberler bulunduğu gibi sizin aranızda da sahte öğretmenler olacaktır."⁷⁸

Peygamber adı verilenler o kadar çoktu ki, kim gerçek peygamber, kim sahtekâr anlamak mümkün olmuyordu; "Yeremya peygamber, Hananya Peygambere; 'rica ederim Hananya' dedi. 'Seni, Yehova göndermedi. Ama sen çıkıp bu halkın bir yalana güvenmesine neden oldun'. Çünkü söylediğin sözler düpedüz Yehova'ya isyan."⁷⁹

Kitâb-ı Mukaddes'te, mütenebbî/sahte peygamberlerin yanında bir de görevini yapmayan, görevini kötüye kullanan, yalan söyleyen, düzenbaz peygamberlerden bahsedilmektedir. "Onun peygamberleri gizlice düzen kurar."⁸⁰ "Peygamberleri küstah ve hain adamlardı. Kâhinleri kutsal olanı kirletti, kanunları çiğnediler."⁸¹ "Samiriye peygamberlerinde

75 Yeremya 27/15. Bk. Hezekiel 13/16-19.

76 Matta 7/15.

77 Matta 24/11-23; Markos 13/22.

78 Petrus'un II. Mektubu 2/1.

79 Yeremya 28/15-16.

80 Hezekiel 22/25.

81 Tsefanya 3/4.

uygunsuz bir durum görüyorum. Baal putu adına peygamberlik ediyor; halkım İsrail'i yoldan saptırıyorlar.”⁸² “Hakikate isyan bütün ülkeye Yeruşalim peygamberlerinden yayıldı.”⁸³ “Sizlere gelince, “Babil kralına kulluk etmeyeceksiniz.” diyen peygamberlerinizi, falcılarınızı, düş görenlerinizi, sihirbazlarınızı, büyücülerinizi dinlemeyin.”⁸⁴ “Çünkü size peygamberlik ederek bildirdiklerinin hepsi yalan; niyetleri sizi topraklarınızdan uzaklaştırmak. Bu gidişle sizi dağıtmak zorunda kalacağım; yok olacaksınız.”⁸⁵ “Size ‘Babil kralına kulluk etmeyeceksiniz’ diyen peygamberlerin sözüne kulak asmayın. Çünkü bu peygamberlerin bildirdiği her söz yalan.”⁸⁶

Paine’in peygamberlerin yalancılığı konusunda; “Yahudilerin, Yahuda ve İsrail olarak ikiye bölünmesinden sonra, her ulusun kendi peygamberi oldu; bunlar da birbirlerini yalancı, sahte peygamber, düzenbaz vb. diyerek aşağılayıp suçladılar.”⁸⁷ şeklinde konuyu ele alıp, eleştirel bakış açısıyla ifade etmesine katılmamak mümkün değildir. Zira yalancılık ve sahtekarlıkla peygamberlik mesleğinin bağdaşması düşünülemez.

İslam’ın peygamberlik tasavvurunda ise onları diğer insanlardan ayıran birkaç sıfatın yanında “Sıdk: doğruluk” ve “Emânet: güvenilir olmak” diye iki önemli sıfatlarının da var olması gerekir ki, bu özellikler peygamber olmadan önce de o kimselerde var olmalıdır.⁸⁸ Hz. Muhammed, nübüvvetten önce de Sâdıkü’l-Emîn, Muhammedü’l-Emîn idi. Ona, düşmanları müşrikler bile yalancı diyemediler (bk. el-En’âm 6/33).⁸⁹ Şayet Hz. Peygamber yalan söyleyerek Kur’an’a fazladan bir şeyler katsaydı Allah’ın, onu şah damarından kuvvetle yakalayıp cezalandıracağı ifade edilmektedir (bk. el-Hâkka 69/44-48).

Peygamber insanların en doğru ve dürüst olanı olmalıdır. Bu iki güzel haslet tüm insanlar için aranan niteliklerden olmakla beraber peygamberler için doğruluk vacip olan sıfatlardandır. Peygamberlerin yalan söylemesi caiz olsaydı, bu takdirde ona nasıl itimat edilecekti ve Allah’tan aldığı iddia ettiği vahye nasıl güvenilecekti?

82 Yeremya 23/13.

83 Yeremya 23/15-37.

84 Yeremya 27/9.

85 Yeremya 27/10.

86 Yeremya 27/14.

87 Paine, *Akıl Çağı*, 123.

88 Bk. Râzî, *İsmetü’l-enbiyâ*, 40; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 344-346.

89 Bk. İbn Hişâm, *Sîret*, 1: 327-328.

1.7. Din Adına Silah Kullanılması

Paine'in, dinlere yönelttiği eleştirilerden birisi de silah kullanmak suretiyle yayılmayı hedefleyen bir yaklaşım sergilemeleridir.

Milletlerin vatan, millet, din için savaşmaları meşru haklarıdır. Her insanın da meşru müdafaa hakkı vardır. Bu duruma hiç kimsenin itiraz edemeyeceği gibi Paine de itiraz etmez. Ancak dinlerin, silah zoruyla yayılması konusunda sağduyu sahibi herkes gibi onun da itirazları bulunmaktadır.

Paine, Yahudi ve Hristiyanların silaha sarılmaları ile ilgili olarak şu eleştirileri dile getirir: "Yahudiler, kimseyi kendi dinlerine döndürmediler ama herkesi katlettiler. Hristiyanlık başlangıçta Kitâb-ı Mukaddes'e, bu kitap da tümüyle silaha dayanmaktadır; silah da korkutmaya değil, yok etmeye yönelik olarak kullanılmıştır. Hristiyanlık ilk dönemlerde silah zoruyla yayılmamıştır ama Hristiyanlığı yaymaya çalışanlar yeterli güce ulaştıktan sonra silah kullandılar. Hatta onlar, insanları kazığa da oturttular, canlı canlı da yaktılar."⁹⁰ "Kitâb-ı Mukaddes, bize ne öğretir? Yağmacılık, acımasızlık ve cinayet."⁹¹ Ona göre, "zulmetmemiş tek mezhep Quakerlardır; bunun tek nedeni Hristiyan olmaktan çok deist olmalarıdır."⁹²

Paine'in, silah kullanmakla ilgili eleştirilerinde haklı olup-olmadığını Kitâb-ı Mukaddes'ten araştırmamız uygun olacaktır. Peygamber olduğu ifade edilen Samuel, Tanrı'dan aldığını iddia ettiği şu emri veriyor: "Orduların Rabbi şöyle diyor: ...Amalek'i vur ve onların her şeylerini yok et, onları esirgeme; erkekten kadına, çocuktan emzikte olana, öküzden koyuna, deveden eşeğe kadar hepsini öldür."⁹³ Diğer emirler de şöyledir: "Rabbin miras olarak sana vermekte olduğu bu kavimlerin şehirlerinden nefes alan kimseyi sağ bırakmayacaksın."⁹⁴ "O'nun ismi göklerin hâkimi Yehova'dır. Sen, benim topuzum ve cenk silahlarımsın. Seninle milletleri kıracağım. Seninle ülkeleri helâk edeceğim. Seninle atı ve binicisini, cenk arabasını ve binicisini kıracağım. Seninle erkeği, kadını, kocamış adamı, genci, genç adamı, ere varmamış kızı, çobanı ve sürüsünü, çiftçiyi ve çif-

90 Paine, *Akıl Çağı*, 165-166.

91 Paine, *Akıl Çağı*, 166.

92 Paine, *Akıl Çağı*, 166.

93 I. Samuel 15/2-3.

94 Tesniye 20/16.

tini, valileri ve kaymakamları kıracağım.”⁹⁵ “Gözünüz esirgemesin ve acımayın; ihtiyarı, genci, ere varmamış kızı ve çocuklarla kadınları helâk için vurun.”⁹⁶

Yukarıda bahsedilen fiiller katliamdan da öte bir eylem olarak görünmektedir; nefes alan her canlının öldürülmesi düşüncesi, oldukça ta-kıntılı bir ruh halini ifade eder bir niteliktedir. Tanrı veya bir peygamberin böyle bir emirle hitap ettiği iddiası makul görülemez.

Yahudi ve Hristiyanların silah kullanmaktaki aşırılıkları, Paine’in eleştirini haklı çıkaracak bir mahiyet arz etmektedir. Diğer taraftan Paine; “Muhammed de başlangıçta silah kullanmamıştı.”⁹⁷ şeklinde herhangi bir açıklama da yapmadan toptancı bir yaklaşımla, ima yollu bir tarzda İslâmiyet’i de eleştirmektedir. Bu kapsamda İslâm’da cihat nasıl olmalıdır konusuna da değinmemiz yerinde olacaktır.

İslâm’da cihat, âyet ve hadislerden hareketle; inanmayanlara, nefse, şeytana ve fâsıklara karşı olmak üzere kısımlara ayrılmıştır. Normal şartlarda cihadın farz-ı kifâye, umumî seferberliği (*nefir-i âm*) gerektiren durumlarda ise farz-ı ayn olduğu konusunda Müslüman hukukçular ittifak etmişlerdir. İslâm hukukçularının çoğunluğu, savaşın meşrûiyet sebebinin düşmanın tecavüzü olduğunu, Müslümanlara karşı savaşmayanlarla savaşmanın ve sadece Müslümanlığı benimsemediği için bir insanı öldürmenin câiz olmadığını belirtmişlerdir.⁹⁸

Herhangi bir sebepten dolayı Müslümanlar, düşmanla savaştıklarında uymaları gereken kurallar vardır. Müslümanlar savaşta, deliyi, kadını, çocuğu, âmâyı, yerinde oturup savaşa katılmayanı, sağ eli kesik olanı ve ihtiyarı öldüremezler. İhtiyar hükümdar bundan müstesnadır. Çünkü o, savaşı idare eden ve sorumlu olandır. Her dinin kendisine göre ibadethanelerinde görevli olan din adamlarını öldürmek de câiz değildir. Yukarıda sayılanlardan savaşa katılanlar, savaş için halkı kışkırtanlar, savaşla ilgili gizli bilgi, fikir, taktik, ipucu, parola vs. verenler, savaşa mâlî destek sağlayanlar ve hileci ihtiyar düşmanlar da öldürülür. Harp esnasında öldürül-

95 Yeremya 51/19-23.

96 Hezekiel 9/5-6.

97 Paine, *Akıl Çağı*, 166.

98 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2. Baskı (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 3: 358-360; Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 7: 527-531.

meleri câiz olmayanlar, harp bittikten sonra da öldürülmeyi gerektiren bir suç işlemedikçe, sebepsiz yere öldürülmezler.⁹⁹

Görülüyor ki Paine, Müslümanların bi'setten bu yana asırlardır uyguladıkları harp hukukundan haberdar değildir. Batı toplumunda edindiği basit ve yanlış bilgilerle, fazla da açıklama yapamadan sadece karalama yapmaktadır. Paine, belki İslâm'ın bünyesinde savaş hukuku ile ilgili yanlış bir emir, yasak veya yanlış bir bilgi varsa onu eleştirebilirdi. Buna ilave-ten bireysel savaş suçları haricinde, Müslümanların işlediği bir soykırım veya savaş suçu varsa o, bunu ortaya koyup eleştirebilirdi. Diğer dinleri eleştirirken, herhangi bir gerekçeye dayanmaksızın İslâm dinini de diğerleri ile aynı konumda değerlendirmesi kabul edilebilir bir yaklaşım olarak görünmemektedir.

2. THOMAS PAINE VAHİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Nübüvvetle doğrudan ilintili bir diğer husus da vahiydir. Peygamberliğin imkânı, vahyin imkânını gerektirir. Nübüvvete itiraz edenler vahyin mümkün olmadığını da iddia etmişlerdir. Zira vahiy, Allah'la peygamber arasında meydana gelen özel bir iletişimdir ve peygamberliğe ait ilim edinme yollarından biridir.¹⁰⁰ Paine'in, eleştirdiği dinlerin vahiy anlayışlarını ortaya koymamız uygun olacaktır.

2.1. İlâhî Dinlerde Vahiy

Yahudilikte vahiy, gizli ve bilinmeyen Tanrı'nın kendisini insanlara göstermesi veya tanıtması şeklinde anlaşılmıştır. Eski Ahit'te Tanrı'nın, insanla iletişimi ile ilgili olarak, vasıtasız konuşma, teofani (insana görünme), müşahade, rüya vb. şekillerinin bulunduğu nakledilmektedir.¹⁰¹ Eski Ahit'te, Tanrı ile bağlantı kurabilen peygamberler için "nebi",¹⁰² "roeh: gö-

99 Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li't-ta'îlî'l-muhtâr*, 2. Baskı, thk. Mahmud Ebû Dakîka (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), 4: 120; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 3: 368.

100 Muzaffer Barlak, *Kelâm'da Nübüvvet Tartışmaları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 20-22.

101 Muhammet Tarakçı, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 42: 443-444.

102 Tekvîn 20/7.

ren",¹⁰³ ve "hozeh: gören"¹⁰⁴ gibi terimler kullanılmaktadır. Nebî, "çağırın veya çağrılan kişi" anlamına gelirken, etimolojik farklılıklarına rağmen roeh ve hozeh; rüya, rü'yet veya değişik yollarla Tanrı ile bağlantı kuran, geleceğe ait bilgiler edinen ve başkalarına aktaran kişi demektir.¹⁰⁵

Allah, Hz. Musa ile Sînâ'da, özel olarak, yüz yüze, aracısız olarak konuşmuştur.¹⁰⁶ Bununla birlikte Yahudilikte vahiy çoğu kez teofani şeklinde olmuştur. Onlara göre teofani iki şekilde gerçekleşmiştir. İlkinde Hz. Musa, Hz. Harun, Nadab, Abihu ve İsrâiloğulları'ndan seçilmiş yetmiş kişi ile Tanrı'yı insan şeklinde görmüştür.¹⁰⁷ Hz. Yakub'un, Hz. İbrâhîm'in ve İşaya'nın şahit olduğu teofaniler de bu kapsamda değerlendirilebilir.¹⁰⁸ Diğer teofani ise İsrâiloğulları çölde dolaşırken, gündüz ve gece yolculuk yapabilmeleri için sürekli devam eden ateş veya bulut sütunu şeklinde meydana gelmiştir.¹⁰⁹ Yahudilikte vahiy müşahade, vizyon ve rüya şeklinde de gelebilmektedir.¹¹⁰ Yahudi ilahiyatında Tanrı hakkındaki kutsal bilgileri insanların kendi düşünceleri ile bilmelerinin imkansız olduğu kabul edilmektedir.¹¹¹

Hristiyanlıkta vahiy, Hz. İsa, havârilere ve kutsal ruh üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hristiyanlıkta Hz. İsa, en son ve en mükemmel vahiydir. Havârilere bazen peygamber olarak, bazen de peygamberden daha üstün görülmüştür.¹¹² Hristiyanlara göre havârilere, Hz. İsa'da görüp, duydukları şeyleri kutsal ruhun gözetim ve rehberliğiyle sonraki nesillere eksiksiz, hatasız nakletmişlerdir.¹¹³ Pavlus'un (ö. 64 veya 65) mektuplarında ayrıca uhrevî bir vahiyden söz edilmektedir. Bu vahiy, Hz. İsa'nın tam bir kurtuluşu sağlamak için tekrar ortaya çıktığında tamamlanacaktır. Hz. İsa vası-

103 I. Samuel 9/9-10.

104 II. Samuel 24/11.

105 Salih Sabri Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), 39.

106 Çıkış 33/11; Sayılar 12/8; Bakara 2/253; Nisâ 4/164.

107 Çıkış 24/9-11.

108 Tekvîn 18/5-15; İşaya 6/1-3.

109 Çıkış 13/21-22; Nehemya 9/12-13.

110 Tekvîn 20/3-7; Sayılar 12/6 vb.

111 Fatih Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 129.

112 Matta 13/17; Luka 10/23-24.

113 Galatyalılara Mektup 1/11-12.

tasıyla tarihte verilmiş olan vahiyle gelecekte verilecek vahiy arasında bir devamlılık vardır. Uhrevî vahiy ile herkes vahye muhatap kılınacaktır; zira bu vahiy vahyin son aşaması, en güzel ve mükemmel şeklidir.¹¹⁴

Bununla birlikte Hristiyanlıkta yalancı peygamberlerle beraber bir de sahte vahiy kavramı ortaya çıkmıştır. İncil yazarlarından Yuhanna; “Her vahye inanmayın. Fakat Tanrı’dan olup-olmadıklarını anlamak üzere vahiyleri sınavın. Çünkü bu dünyada birçok sahte peygamber türemiştir.”¹¹⁵ demektedir.

Modern Hristiyan düşüncesinde vahiy farklı bir anlayış ve yoruma dayalı olarak; “Tanrı’nın bizzat kendisini açığa çıkardığı bir faaliyet tarzı olup, insanlarla iletişim kurduğu bir yol” olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁶

İslâm literatüründe vahiy kelime olarak; “fısıltı, alçak sesle ve gizli konuşma, telkin, işaret, bir şeyi gönderme, hızlı bir şekilde işaret etme, ilham etme” vb. anlamlarına gelmektedir.¹¹⁷ Istilahta ise; “Allah’ın, peygamberlerine ulaştırdığı ilâhî kelimedir.”¹¹⁸ “Allah’ın, peygamberlerinden herhangi birine vahyettiği, onun kalbine unutulmayacak şekilde yerleştirdiği, onun da bunu okuduğu ve yazılı hale getirdiği Allah’a ait kelâmdır.”¹¹⁹ şekillerinde tanımlanmaktadır.

Vahyin kelime anlamına uygun olarak Kur’an’da, peygamberlik vahyi dışında başka insan ve varlıklarla ilgili vahiyler bulunduğunu da görmekteyiz. Allah, yeryüzüne (bk. ez-Zilzâl 99/2-5), yedi göğe (bk. Fussilet 41/12), Hz. Nûh’un gemisine binen hayvanlara (bk. el-Mû’minûn, 23/27), bal arısına (bk. en-Nahl, 16/68-69), meleklerle (bk. el-Enfâl 8/12), Hz. Musa’nın annesine (bk. el-Kasas, 28/7-11), Hz. Meryem’e (bk. Âl-i İmrân, 3/37; Meryem, 19/17-25) ve Hz. İsa’nın havârîlerine (bk. el-Mâide 5/111) vahyettiğini ifade etmektedir. Ancak bu tür vahiyler, nübüvvetle ilgili olmayıp, bu kadınlar ve diğer varlıklara, Allah’ın bir ilhamıdır, ihsanı-

114 Muhammet Tarakçı, “Vahiy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 42: 445.

115 Yuhanna’nın I. Mektubu 4/1.

116 Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 129.

117 İbn Manzûr, “Vhy”, 15: 379; Râgıb el-İsfahânî, “Vhy”, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ahmed Halefullah (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 809-810.

118 İsfahânî, “Vhy”, 810.

119 Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kurân*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirîn, 2008), 102.

dır, lütfudur.¹²⁰ Bunlara ilaveten şeytanlar da birbirlerine vahyedebilmektedirler (bk. el-En'âm 6/112, 121).

Peygamberlere verilen vahiy değişik yollarla iletilir. Bu yollar, sâdık rüya, sadece peygamberin duyduğu arı vızıltısı, çingirak sesi gibi bir sestən sonra kalbe ilhâm, perde arkasından; bir ağaç veya çalılığın arkasından konuşma, vahiy meleği Cebrâil'i gönderme ve nadiren de olsa peygamberin, Allah'ın huzuruna mi'râcî şekillerinde olabilir.¹²¹ Vahiy, Allah'ın kontrolündedir, ona herhangi bir varlığın müdahalesi de Allah tarafından engellenir (bk. el-Hac 22/52). Peygamberlere indirilen vahiyler onların kalbine sımsıkı bağlanmıştır. Onların, vahiyleri unutmaları, arttırıp, ek-siltmeleri veya yanlış hatırlamaları mümkün değildir (bk. el-Kıyâmet 75/16-19).

Vahiy her şeyden önce bir anlam aktarmasıdır; hitap eden Allah, muhatap ise peygamberdir. Bu şekliyle vahiy olgusu, insanın analitik düşüncesinin kavrayamayacağı bir mahiyet arz eder. Bundan dolayı peygamber haricindeki insanlar açısından vahiy, tam anlamıyla anlaşılıp, kavranacak bir olgu değil, tahlil edilemeyecek teolojik bir sırdır.¹²² Vahyin sır olan, künhü bilinemeyen yönü de daha çok ilâhî kelâmın niteliğidir. Peygambere ulaşan ve onun aktardığı vahiy, kelâm yani söz olması hasebiyle insan kelâmının tüm özelliklerini taşır.¹²³ Böylelikle vahiy peygamber ve diğer insanlar tarafından anlaşılır hale gelir.

İslâm'a göre vahiy, Allah'ın konuşmasıdır. O'nun kendi iradesini, peygamberinin dili aracılığı ile bildirmesidir. Fakat O'nun peygamberlere vahiyleri, insanüstü esrarengiz bir dille değil, insanın açıkça anlayabileceği bir dille konuşmasıdır.¹²⁴

2.2. Thomas Paine'in Vahiy Eleştirisi

Deizmin, Yahudilik ve Hıristiyanlığa bir tepki olarak doğması sebe-

120 Abdurrahim b. Ali, Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid* (Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1899), 49-50.

121 Sâbûnî, *et-Tibyân*, 60-63; Kattân, *Mebâhis*, 37-40; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 48-50; Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 68-70.

122 İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 192-194; Barlak, *Kelâm'da Nübüvvet Tartışmaları*, 20-21.

123 İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 193.

124 İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 190.

biyle deistler, bu dinlerin vahiyle ilgili görüşleri ve vahiy olduğu söylenen metinlerin içeriklerinden hareketle vahiy kurumunu da aynı paralelde sahte ve aldatmaca zannetmek yanlışlığına düşmüşler ve vahyin imkânını kabul etmemişlerdir.¹²⁵ Tepkide aşırı giderek ve bazı şartlar ileri sürerek vahyin mümkün olmadığını ispata çalışmışlardır. Paine, peygamberlikle doğrudan bağlantılı olan bir kavram olması sebebiyle vahye de eleştiriler getirmiştir. O, Tanrı'nın, her insana ayrı ayrı vahiy göndermesi durumunda vahyin kabul edilebileceğini ileri sürmüştür. Paine, bu konuda şöyle söylemektedir: "Eğer Tanrı lütfederse, bu tür bir ilişki kurmada O'nun gücünü kimse inkâr edecek veya tartışacak değildir. Bu durumun var olduğunu kabul etsek bile, bir şeyin özel bir kişiye vahyolunması, herhangi başka bir kişiye olunmaması, bu vahyin sadece o kişiye ait olması anlamına gelir. Bu kişi vahyi ikinci bir kişiye, ikincisi bir üçüncüsüne, üçüncü dördüncüye aktarır ve böyle devam ederse söz konusu vahiy tüm bu insanlar için bir vahiy olmaktan çıkar. Bu sadece birinci kişi için bir vahiydir, diğerleri için de bir söylenti; sonuç olarak diğerleri de buna inanmakla yükümlü değildirler."¹²⁶

Paine'in, vahyi bireyselleştirme çabasını, Quakerlerin sessizce hiçbir aracı olmadan, resmi ayin ve törenler olmaksızın, sessizlik halinde Tanrı ile temas kurma, Kutsal Ruh'tan ilham alma seanslarına¹²⁷ benzetmemiz mümkündür.

İnsanbiçimci ulûhiyet anlayışına bağlı olan vahiy şekilleri dışındaki vahiy çeşitlerini kabul etmemizde herhangi bir sakınca yoktur. Bununla birlikte Paine'in, vahyi niçin kabul etmeye yanaşmadığını anlamamız için içerisine insan sözü karışmış olan metinlerin içeriklerinin de son derece etkili olduklarını söylememiz yerinde olur. Çünkü Paine, Tanrı'nın gönderdiği ve kutsal olduğu ileri sürülen Kitâb-ı Mukaddes'in, içerik bakımından Tanrı'nın kelâmı olamayacağını, dolayısıyla vahiy ürünü olmadığını belirtmektedir.¹²⁸ O, bu konuda getirdiği eleştirilerin çoğunda haklı görünmektedir. Ona göre Kitâb-ı Mukaddes'i vahiy ürünü kabul etmek yerine, gerçek vahiy olarak Allah'ın yarattığı evreni O'nun kelâmı ve vahyi olarak

125 Bk. Paine, *Akıl Çağı*, 5.

126 Paine, *Akıl Çağı*, 5-6.

127 Bk. Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, 292; Özkan, "Adventistler, Kuveykırlar", 177.

128 Paine, *Akıl Çağı*, 21-24, 55.

algılamak en doğru olanıdır.¹²⁹ Bununla birlikte vahiy ürünü olduğu iddia edilen insan ürünü metinlerin içeriklerinden hareketle vahiy kurumunu da töhmet altına almaya çalışmak ve Kur'an'ın içeriğini bilmeden hüküm vermek isabetli bir yaklaşım olarak değerlendirilemez.

Paine, bireyselleşmiş bir vahiy anlayışını kabul edebileceği izlenimi vermektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, bir Hristiyan din adamı ile bir Müslüman kelâmcısı veya ilâhiyatçısının zihninde vahiy kavramının çağrıştırdığı anlamlar oldukça farklı olmaktadır. Hristiyanlık içerisinde birbirinden çok farklı vahiy anlayışları bulunmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi eski Hristiyan vahiy anlayışı tenkitlere maruz kalmış ve değişikliğe uğramıştır.¹³⁰ Modern Hristiyan düşüncesinde vahiy bir bakıma bireyselleşmiş gözükmemektedir. Onun tenkitlerini öncelikle eski ve yeni Hristiyan vahiy anlayışları arasında değerlendirmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

İslam'a göre vahyin bireysel olamayacağı Kur'an'da yer almaktadır; “Bir beşer için, bir vahiyle (vahiy yollarından biriyle) veya bir perde arkasından veya bir resûl (Cebrâîl, elçi melek) gönderip de O'nun izniyle, dileyeceği şeyleri vahyetmesi müstesna olmak üzere Allah'ın, onunla konuşması olacak şey değildir.” (eş-Şûrâ 42/51), buyurmaktadır. Bu ayetten de anlıyoruz ki, Allah, her yarattığı varlıkla bireysel olarak konuşmaz. Paine'in, bireyselleştirilmiş vahiy anlayışı ile empati yaparak, Allah'ın her insanın kalbine Kur'an'ı vahyetmesini bekleyemeyiz. Bu durum fitrata, yaratılış hikmetine aykırı olur. Allah, her akıllı insanı, O'nun hak dinini kabul edecek fitratta yaratmıştır (bk. er-Rûm 30/30). İnsanlık için hak din üzere, iman ve ibadet birliğinin sağlanması esastır. Her insana vahyedilmesi gerektiğini düşünmek akıl, fikir, zekâ seviyesiyle bedensel ve zihinsel tahammül gücünün herkeste eşit olmasını istemektir. Bu da yaratılış gerçeğine ters düşmektedir.

Diğer taraftan Paine'in, vahyin nasıl olması gerektiği ile ilgili olarak; “Bana doğrudan iletilirse bunun bir vahiy olduğuna inanabilirim; bundan önce bana söylenenlerin vahiy olduğuna inanmakla yükümlü değilim, ne bir kişinin sözünü Tanrı kelâmı olarak kabul etmem uygundur ne de o kişiyi Tanrı'nın yerine koymam.”¹³¹ şeklindeki sözlerini kabul etmek güc-

129 Paine, *Akıl Çağı*, 27-28.

130 Bk. Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 129.

131 Paine, *Akıl Çağı*, 164.

tür. Şöyle ki; Allah'ın, varlıklarla ne şekilde iletişim kuracağını belirleyecek olan ancak kendisidir. Kur'an'da böyle tavırlara karşı; "De ki; sizler, Allah'a, sizlerin dininizi mi öğretiyorsunuz! Halbuki Allah, göklerde ve yeryüzünde ne varsa hepsini bilir." (el-Hucurât 49/16) buyrulmaktadır.

Diğer taraftan Paine'in, bizzat kendisinin de; "Eğer Tanrı lütfederse, bu tür bir ilişki kurmada O'nun gücünü kimse inkâr edecek veya tartışacak değildir."¹³² demekle, zımnen kabul ve itiraf ettiği gibi, Allah, vahyi kime ve ne şekilde göndereceğini en iyi bilendir (bk. el-En'âm 6/154). Allah'ın dinini kabul edip-etmemek hidâyet ile ilgili bir meseledir. Hidâyet ve dalâlet de cebrî değildir. Kur'an'da; "De ki; hak, sizlerin Rabbinizdendir. Artık dileyen îman etsin, dileyen de inkâr." (bk. el-Kehf 18/29), buyrulmaktadır.

3. THOMAS PAINE MÛCİZE İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Nübüvvetin en önemli tezahürlerinden biri de mûcize göstermektir. Deistlerin, peygamberlikle doğrudan bağlantılı olması sebebiyle eleştirdikleri konulardan birisi de mûcizedir. Paine'in eleştirilerinden önce peygamberliğin en önemli ispat vasıtası olan mûcize kavramına göz atmamız yerinde olacaktır.

3.1. Mûcize

Mûcize "acz" kökünden türemiş bir kelimedir. "Âciz bırakan, güçsüz kılan, karşı konulmaz harika olay" anlamlarına gelir.¹³³ Mûcize benzerlerini meydana getirmekten insanların âciz kaldığı şeydir. Mûcize, inkârcılara meydan okuduğu bir sırada nübüvvet iddiasında bulunan zâtın elinde tabiat kanunlarına (*âdetullah*) aykırı bir olayın, benzerini getirmekten inkârcıları âciz bırakacak şekilde meydana gelmesidir.¹³⁴ Peygamberler nübüvvet iddialarını desteklemek üzere mûcize gösterirler. Ancak bu, Allah'ın izni ile mümkün olur. Diğer bir ifade ile peygamberlerin her istedik-

132 Paine, *Akıl Çağı*, 5.

133 İbn Manzûr, "Acz", 4: 2816.

134 Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî Kadı Abdulcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 3. Baskı, thk. Abdulkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 569; Nureddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye min'el-kifâye fi'l-hidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Fethullah Huleyf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1969), 88; Halil İbrahim Bulut, *Kur'an Işığında Mûcize ve Peygamber* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 49; Vahdettin Başcı, *Felsefî Bir Problem Olarak Mûcize* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996), 57-60, 63.

leri anda ya da zorda kaldıkları bir pozisyonda mûcize göstermeleri söz konusu değildir.¹³⁵ Hristiyan düşüncesinin dayandığı bazı kaynaklarda mûcizenin tabiata zıt değil, onu aşan bir olay olduğu ifade edilmektedir.¹³⁶ Mûcize, sadece Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşmektedir. Peygamber gönderme Allah'ın fiili olduğu gibi peygamberi tasdik ve te'yid mahiyetinde olan mûcize de Allah'ın fiilidir.¹³⁷

Batı düşüncesinde mûcize Tanrı'nın bir faaliyeti olarak görülür ve mûcizelerin faili de O'dur.¹³⁸ Özellikle Hristiyan teolojisinde mûcize kavramı, Tanrı'nın yüce gücünün bir işareti olarak işlev gören, sıra dışı ve beklenmedik olayları ifade eder. Bundan dolayı Yeni Ahit'te mûcizelerden bahsedilirken, onlar 'hârika' ve 'işaret' kavramlarıyla açıklanır.¹³⁹ Hristiyan düşüncesinde mûcizeler, Tanrı'nın kendisini insanlara açmasının bir parçası olarak görülmektedir. Hz. İsa, sadece belli hakikatleri anlatan bir öğretici değil, aynı zamanda Tanrı'nın gücünü göstermek üzere bir işaret olarak mûcize gerçekleştiren bir uyarıcıdır.¹⁴⁰ Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın mûcizeleri bir adım daha ileri götürülerek onun ulûhiyetine delil olarak gösterilmiştir.¹⁴¹

Paine; "Tüm çağlarda ve belki de tüm ülkelerde insanlığa inanması emredilen üç temel kavram; gizem, mûcize ve peygamberliktir. İlk ikisinin

135 Halil İbrahim Bulut, "Peygamberlerin Başarısında Mûcizelerin Yeri ve Önemi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2011): 65-78.

136 Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 60.

137 Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed, *el-Beyân anî'l-fark beyne'l-mûcizât ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kehâne ve's-sihr ve'n-nârinât*, thk. Richard Yusuf Mc. Carty el-Yesûî (Beyrut: Mektebetü's-Şarkıyye, 1958), 45; Kadı Abdulcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 569; a.mlf. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, thk. Mahmud Muhammed Kasım-İbrahim Madkûr v.dğr. (Kahire: Vezarâtü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1962-1965), 15: 199-200; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 337; Bulut, *Kur'an Işığında Mûcize ve Peygamber*, 44; Yavuz, *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*, 210-212; Barlak, *Kelâm'da Nübüvvet Tartışmaları*, 23; Başcı, *Felsefi Bir Problem Olarak Mûcize*, 56.

138 Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 54-55.

139 Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 57-58.

140 Topaloğlu, *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*, 59.

141 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 210-215. Ayrıca bk. Altaytaş, *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap İtikadî Açıdan Yahudilik ve Hristiyanlık*, 148. Mâtürîdî, Hristiyanların Hz. İsa hakkındaki görüşlerini ele aldığı başlıkta; onun mûcizelerinin zikredilerek yüceltilmesi ve ilahlığına hükmedilmesiyle, Yahudiler tarafından Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğinin ve onunla alay edildiğinin Hristiyanlarca iddia edilmesinin çelişki olduğunu zikretmektedir. Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 212.

gerçek dinle bir arada olması mümkün değildir, üçüncüsünün de durumu kuşkuludur.”¹⁴² diyerek mucizeleri kabul etmemiştir. Onun, mucizeleri kabul etmeme gerekçelerini incelememiz yerinde olacaktır.

3.2. Mûcize ve Hokkabazlık

Paine, mucizeleri gizemli olaylarla aynı kategoride değerlendirmekte, bu tür fiilleri hokkabazlık olarak nitelendirmekte ve illüzyon gösterilerinden örnekler vererek, determinist bir yaklaşımla mucizeyi reddetmektedir.¹⁴³ O, bu konuda şunları söylemektedir: “Tüm genel sorulara cevap veren gizem kelimesini, rastgele bir yardımcı gibi mûcize kelimesi izledi. Birincisi kafaları karıştırırken ikincisi duyuları şaşırttı. İlki anlaşılmasız bir dil, ikincisiyse hokkabazlıktı.”¹⁴⁴ “El çabukluğuna dayalı ya da önceden anlaşarak kurgulanmış bazı gösteriler de mûcizevî görünebilir, ancak düşünüldüğünde onların böyle olmadığı anlaşılır.”¹⁴⁵ “İnsan, doğa hareketlerinin birtakım yasalara bağlı olduğunu saptamıştır; mûcize bu yasaların tersine oluşumlardır. Ancak, bu yasaların kapsadığı tüm olgular bilinmedikçe, bize mûcize olarak görünen şeylerin doğanın gücü içinde mi, bu gücün ötesinde mi ya da bu yasalara aykırı mı olduğu konusunda hiçbir zaman bir sonuca varılamaz.”¹⁴⁶

Diğer taraftan Paine; “Tanrı’nın bir gösterici gibi göz boyayıcı numaralar yaparak insanları eğlendirmeye ve onların hayranlığını kazanmaya çalışması aşağılayıcıdır.”¹⁴⁷ demekle mucizenin hem ahlâkî olmadığını iddia etmekte hem de imkânını kabul etmemektedir.

Paine’in, mucizelere itiraz noktalarından biri de ihtiyaç ve fayda açısından olmaktadır. O, mucizelerin gereksiz olduğunu, herhangi faydalı bir amaca hizmet etmediğini iddia etmektedir.¹⁴⁸ Mucizelerin anlık olduğunu, çok az kişi tarafından görüldüğünü, diğer insanların ise görenlerin sözlerine dayanarak kabul ettiklerini söyler. O, gerçeğin kendisini kabul ettirmek için desteğe ihtiyacı olmadığı için mucizeye de ihtiyaç olmadığı-

142 Paine, *Akıl Çağı*, 55.

143 Paine, *Akıl Çağı*, 55-58.

144 Paine, *Akıl Çağı*, 57.

145 Paine, *Akıl Çağı*, 58.

146 Paine, *Akıl Çağı*, 57.

147 Paine, *Akıl Çağı*, 59.

148 Paine, *Akıl Çağı*, 60.

nı iddia etmektedir.¹⁴⁹

Paine'in, mûcizeyle ilgili eleştirilerini değerlendirecek olursak; her şeyden önce evrendeki gizemli olayların tamamen ortadan kalkmasının mümkün olmadığını söylemekle söze başlamalıyız. Zira gizem, bilinmeye yolculuktur. Evrende var olan her şeyin bilinmesi ve tamamen çözümlenmesi ise yakın zamanda mümkün görünmemektedir. Mûcizenin nasıl gerçekleştiği bilinemez gizemler içerse de gizemi, mûcize ile birlikte ve aynı paralelde değerlendirmek doğru olmaz. Özellikle sihirbazlığın bir çeşidi olarak bilinen, illüzyon denilen göz yanıltmasına dayalı gösterileri mûcize ile bir ve aynı saymak uygun değildir.¹⁵⁰ Zira mûcize gösteren peygamber yapacağı veya göstereceği olağanüstü hallerde Allah'tan yardım almaktadır. Sihirbaz ise sihiri kendi nefsinin ve kendi fiziksel ve ruhsal kuvvetinin bazı hallerde de şeytanların yardımıyla yapmaktadır. Sihir ve mûcize akla uygunluk bakımından olduğu gibi özü yönünden de farklı olmaktadır.¹⁵¹ Sihirbazların yaptığı illüzyon ise sadece göz yanıltmasından ibarettir.

Mûcizelerin, tabiat yasalarının tersine olduğu eleştirisine gelince; evet yukarıda mûcizenin tanımında da ifade edildiği gibi mûcizeler, tabiat kanunlarına aykırı olarak meydana gelir. Paine de bunu kabul etmekle beraber, onun itirazı tabiat kanunlarının tamamının bilinmemesi sonucunda, meydana gelen olayın tabiatüstü olup-olmadığının kestirilemeyeceği noktasındadır. Paine'in, herhangi bir mûcizeyi kabul veya reddetmesi için, bilimin gelişmesi ve olayları çözümlemesi gerekmektedir ki, bu durumda ne kadar yüzyıl bekleneceği dahi belli olmamaktadır. Belki de hiçbir zaman kestirilemeyecektir. Onun bu isteği bir arayış veya çözüm değil, işi çözümsüz bırakmaktır.¹⁵²

149 Paine, *Akıl Çağı*, 61.

150 Sihir konusu için bk. Muhammed b. Abdurrahmân İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988), 3: 1-78; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3. Baskı (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1: 441-450, 9: 6357; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân tefsîru âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kurân* (İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1984), 1: 64-88.

151 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 3: 14.

152 "Bana su, kimyevi madde ve yeteri kadar vakit verilirse insan yaratabilirim." tarzında çok cüretkar sözler sarf eden Ernest Heinrich Haeckel'in (1834-1919) iddiasında olduğu gibi Paine'in istediği de, mûcizeleri sınırsız, belirsiz bir zamana havale edip, onlardan kolayca kurtulmaktır. Bk. A. Cressy Morrison, *İnsan Kâinât ve Ötesi*, 6. Baskı, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Nesil Yayınları, 1986), 9.

Şayet Tanrı, bir gösterici gibi göz boyayıcı numaralar yaparak insanları eğlendirmeye ve onların hayranlığını kazanmaya çalışıyorsa, Paine'in de ifade ettiği gibi gösterilen bu mucizelere niçin çok az sayıda insan tarafından şahit olunmaktadır. Mucizeler veya başka yollarla insanlar eğlendirilecek ve eğlencenin neticesinde hayranlık kazanılacaksa milyonlarca, milyarlarca insanın katılımıyla bu iş gerçekleşmelidir. Mucizeyi, az sayıda insanın eğlendirilerek hayranlık kazanılması şeklinde yorumlamak çelişkilidir. Paine'in iddiasının aksine Tanrı, mucize göstererek, insanların hayranlığını kazanmaya çalışmamaktadır. O'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Bununla birlikte Allah tarafından peygamberlere çok çeşitli mucizeler verilmiştir.¹⁵³ Bu mucizeler gerekli oldukları zamanlarda kullanılmışlardır. Nitekim Allah, inkârcılar mucize istediklerinde peygamberlerin elinde mucizeleri yaratır.¹⁵⁴

Mucizeler "*Maddî-Hissî Mucize*" ve "*Mânevî ve Aklî Mucize*" olmak üzere iki kısımda incelenir. Ölülerini diriltme, ayı ikiye bölme, asanın yılanı dönüşmesi gibi mucizeler maddî-hissî mucizeler kapsamındadır. Hz. Peygamber'in örnek ahlâkı, gayptan haber vermesi ve Kur'an mucizesi ise mânevî-aklî mucizelerdendir.¹⁵⁵ Paine'in, mucize kavramıyla kastettiği ve süreklilik arz etmediğini söylediği hissî mucizelerdir. Hissî mucizeler kısa bir zaman aralığında meydana gelir, sınırlı sayıda insan tarafından şahit olunur ve rivâyet metotlarına uygun olarak nakledilir. Şayet hissî bir mucize mütevâtir olarak nakledilmişse zarûrî ilim gerektirir ve mü'minler için inkârı mümkün değildir.¹⁵⁶ Kur'an mucizesi ise aklî mucizedir ve kıyamete kadar da devam edecektir (bk. el-Hicr 15/9).¹⁵⁷ Ancak şunu da ifade edelim ki, Paine'in rivâyet metotlarıyla da problemi vardır. O, mütevâtir haberi dahi kabule yanaşmamaktadır.¹⁵⁸

Mucizenin temel işlevi, inanacak kişiye bir delil olması, inkârcılara da gerekli cevabın verilmesidir. Mucizeye inanıp-inanmamak insana

153 Mucize çeşitleri için bk. Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 341-349; Barlak, *Kelâm'da Nübüvvet Tartışmaları*, 25-33.

154 Bk. Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 193, 200; Neseff, *Tebîratü'l-edille*, 2: 29.

155 Bulut, *Kur'an Işığında Mucize ve Peygamber*, 57-60; Osman Karadeniz, *İlim ve Din Açısından Mucize* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1999), 46; İsrail Balcı, *Hiz. Peygamber ve Mucize* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 44-45.

156 Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 202-203.

157 Karadeniz, *İlim ve Din Açısından Mucize*, 46-47; Balcı, *Hiz. Peygamber ve Mucize*, 47.

158 Bk. Paine, *Akl Çağı*, 5-6.

kalmıştır; inanılırsa mü'min, inanılmazsa kâfir olunur. Hz. Musa, Firavuna tüm mucizelerini gösterdiği halde yine de o, mucizeleri sihir sayarak kabul etmemiştir (bk. Tâhâ 20/56). Mekke müşrikleri de Hz. Peygamber'in mucizelerini kabul etmeyip, onu sihirbaz ilan etmişlerdir (bk. Sebe, 34/43).

3.3. Kilisenin Mûcize Yaratması

Paine'in mûcize konusunda eleştirdiği noktalardan birisi de kilisenin mûcize yaratmasıdır. Kilise, özellikle Katolik kilisesi, kendisini Tanrı'nın temsilcisi ilan etmiştir. Paine, kilisenin mûcize meydana getirdiği iddiasını şu şekilde aktarmaktadır: "Mucizeler, mucizeleri takip etti, insanlara inansalar da inanmasalar da bu mucizelere inandıklarını söylemeleri öğretildi. Kilisenin çıkarları, yakma cezası tehdidiyle de birleşerek muhalefeti sindirmiş ve bu konuda yapılacak tüm araştırmalar yasaklanmıştı. Fakat Fransız Devrimi'nin, kilisenin mûcize yaratma gücünü ortadan kaldırdığını düşünebiliriz; kilisenin devrim başladıktan sonra, azizlerin yardımını da alarak en çok ihtiyacı olan dönemde herhangi bir mûcize yaratamamış olması bundan önce meydana gelen mucizelerin birer göz boyama ve yalan olduğu sonucunu doğurabilir."¹⁵⁹

Paine'in, kiliseyi mûcize yaratma iddiasından dolayı eleştirmesine katılmamak mümkün değildir. Zira peygamberler dahi kendiliklerinden mûcize yaratamazlar, onları Allah yaratır (bk. el-En'âm 6/35)¹⁶⁰. Peygamber olmayan bir insanın veya kilise gibi bir kurumun mûcize meydana getirmesi mümkün olamaz.

SONUÇ

Thomas Paine, dinî arayış içerisinde bulunan bir ailede yaşamıştır. Özellikle Quaker mezhebine mensup olan babasından daha çok etkilendiği gözlemlenmektedir. Onun hayatında Quakerlerin derin izlerini bulmak zor değildir. Paine ailesinin dinî yapısında, Katoliklikten uzaklaşıp, deizm doğru bir kayma açıkça gözlemlenmektedir. Zira Quakerlik, deizm kapı aralayan Hristiyan mezheplerinden biridir. Bu mezhep Katolikliğin ve Kitâb-ı Mukaddes'in otoritesini kabul etmemektedir.

Paine'in, *Akıl Çağı* kitabında savunduğu deizm, tamamen Yahudi ve

159 Paine, *Akıl Çağı*, 154.

160 Bk. Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 193; Neseffî, *Tefsiratü'l-edille*, 2: 29.

Hristiyanlığa karşı bir tepki olarak Avrupa'da doğmuş felsefî bir akımdır ve İslâmiyet ile doğrudan alakası yoktur. Onun eleştirilerinde de İslâmiyet hakkında imalı birkaç cümleden başka bir şey yoktur. Böyle olmakla birlikte az da olsa bu eleştirilerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira Paine, Yahudiliğe ve Hristiyanlığa yapılabilecek olan haklı eleştiriler üzerinden birkaç cümle ile de olsa hiç ilgisi olmadığı halde İslâmiyet'i de eleştirmektedir.

Paine'in, "Kitâb-ı Mukaddes" hakkında getirdiği eleştirilerin çoğunda isabetli olduğu görülmektedir. O, din alanında önemli bir faaliyet yürütmüş, selim akıl ile değerlendirmede bulunan bir insanın makul bulmayacağı hususlarda teolojik eleştirilerde bulunmuştur. Bu çabanın bir sonucu olarak "Kitâb-ı Mukaddes" in Tanrı tarafından gönderilmiş bir kitap olamayacağını savunmuş ve bunu tüm dünyaya duyurmuştur. Ancak bu faaliyetin bir sonraki adımı olarak görülebilecek şekilde rasyonel çerçevede tutarlı ve isabetli alternatif bir dinî yaklaşımın bulunup-bulunmadığını araştırma yoluna gitmemiş, bütün din kurumlarının geçersiz olduğunu iddia etmiştir. Bu tutum ile başlangıçta akılcı bir yaklaşımı benimsemiş olsa da sonuç itibarıyla ön yargılardan arınmış bir düşünce süreci yürütememiş gibi görünmektedir.

Paine'in peygamber tasavvurunu Quakerlerin bireyselleştirilmiş vahiy anlayışından soyutlamak mümkün gözükmemektedir. Onlar, hiçbir aracı olmadan, resmi ayin ve törenler olmaksızın, sessizlik halinde bireysel olarak Tanrı ile temas kurabileceklerini düşünmektedirler. Ayrıca onlar, kilise görevleri, rahiplik ve dinî ayinlere de karşıdırlar. Quakerler sadece Kutsal Ruh'un otoritesini benimseyip, böylece onunla bağlantı sağlayabileceklerine inanmaktadırlar. Paine'de hâkim olan görüş de budur. O, herhangi bir aracıya yani bir peygambere ve onun getirdiği din kurallarına gerek olmadan da Tanrı ile irtibat halinde olunabileceğini iddia etmektedir. Paine'in peygamberlik ve din kurumuna yönelik itirazlarının temelini bu düşünceler oluşturmaktadır.

Paine, peygamberlik kurumuna karşı eleştirilerini temellendirmek için Kitâb-ı Mukaddes'te yer alan ve Tanrı'ya yakışmayan yüz kızartıcı suçların isnad edildiğini ifade etmektedir. Ayrıca o, yine aynı kaynaktaki peygamberlere atfedilen bazı olumsuz davranışları peygamberlik kurumunun imkansızlığına delil olarak getirmektedir. Peygamberliğin imkansızlığına inanan bir kimsenin vahyin ve mûcizenin imkânına inanması

beklenemezdi. Paine de bunu yaptı ve Quaker mezhebinden aldığı bireyselleştirilmiş vahiy anlayışını savundu. Mûcizeleri de tabiat üstü görme-yerek; şu an sebebini bilmesek de gelecekte bunların nasıl gerçekleştirildiğinin bilimsel olarak ortaya konulabileceğini iddia etti. Dolayısıyla ona göre mûcizeler göz boyamaktan, hokkabazlıktan ibaret kalmaktadır.

Onun, Kitâb-ı Mukaddes'te yer alan Tanrı ve peygamber tasavvurlarına getirdiği eleştiriler dikkate değer olmakla birlikte İslamiyet açısından bakıldığında onun peygamberlik, vahiy ve mûcize kurumlarına getirdiği eleştirilerin kabul edilmesi mümkün değildir. Zira onun eleştirdiği peygamberlikle ilgili konularla İslamiyet'in nübüvvet anlayışını bağdaştırmak mümkün gözükmemektedir.

Burada şunu da belirtelim ki, felsefî anlamda teizm, ateizm ve deizm arasında büyük farklar bulunmaktaysa da İslâm inanç esasları açısından bu inanç türlerinin konumları birbirinden çok da farklı değildir. Şayet Allah'ın gönderdiği son din olan İslâm'a inanılmıyorsa teizmin de diğerlerinden bir farkı olmayacaktır. Nitekim her hâlükârda Allah'ın dini kabul edilmemiş olmaktadır. Zira Yahudilik ve Hristiyanlık felsefî anlamda teisttir. Ancak İslâm itikadı açısından düşünüldüğünde Allah'ın muradına uygun bir yol tutmuş değildirler.

KAYNAKÇA

Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1988.

Altaytaş, Muhammet. *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap İtikadî Açıdan Yahudilik ve Hristiyanlık*. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016.

Altıntaş, Ramazan. *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1995.

Aydın, Ali Arslan. *İslam İnançları ve Felsefesi*. 6. Baskı. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. 2. Baskı. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990.

Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlü'd-dîn*. Thk. Ahmed Şemsüddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

Bâkılânî, Ebû Bekir Muhammed. *et-Temhîd*. Thk. Richard Yusuf Mc.

Carty el-Yesûî. Beyrut: Mektebetü's-Şarkıyye, 1957.

Bâkıllânî, Ebû Bekir Muhammed. *el-Beyân anî'l-fark beyne'l-mûcizât ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kehâne ve's-sihr ve'n-nârinât*. Thk. Richard Yusuf Mc. Carty el-Yesûî. Beyrut: Mektebetü's-Şarkıyye, 1958.

Balcı, İsrail. *Hiz. Peygamber ve Mûcize*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Barlak, Muzaffer. *Kelâm'da Nübüvvet Tartışmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Başcı, Vahdettin. *Felsefî Bir Problem Olarak Mûcize*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996.

Bıyık, Mustafa. "Anglikan Kilisesi". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 178-182. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 2. Baskı. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.

Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. 4. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 1987.

Boutroux, Emile. *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*. Trc. Hasan Katipoğlu. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.

Bulut, Halil İbrahim. *Kur'an Işığında Mûcize ve Peygamber*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.

Bulut, Halil İbrahim. "Peygamberlerin Başarısında Mûcizelerin Yeri ve Önemi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (2011): 65-78.

Burnell, Peter James. *The Political and Social Thought of Thomas Paine 1737-1809*. Doktora Tezi, Warwick University, 1972.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. 4. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1983.

Claeys, Gregory. *Thomas Paine Social and Political Thought*. Boston: Unwin Hyman, 2004.

Çelebi, İlyas. *İslam İnancında Gayp Problemi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.

Çelebi, İlyas. *İslam İnancında Gayb Alemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Dubois, Claude (ed.). "Yaradancılık". *Meydan Larousse*. 20: 281. 22 Cilt. İstanbul: Sabah Gazetesi Yayını, 1992.

Erdoğan, İbrahim Halil. "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/57 (Haziran 2018): 799-804.

Fîruzabâdî, Mecdüddin Muhammed. *el-Kâmûsu'l-muhît*. 8. Baskı. Thk. Muhammed Naim el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.

Gazel, Ahmet Gazi. *Thomas Paine ve Devlet Anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.

Goetz, Philip W. (ed.). "Anglikan Kiliseler Topluluğu". *Ana Britannica*. 2: 85-86. 22 Cilt. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1990.

Goetz, Philip W. (ed.). "Thomas Paine". *Ana Britannica*. 17: 342-343. 22 Cilt. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1990.

Goetz, Philip W. (ed.). "Quaker'lar". *Ana Britannica*. 18: 234. 22 Cilt. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1990.

Goetz, Philip W. (ed.). "Yaradancılık". *Ana Britannica*. 22: 300. 22 Cilt. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1990.

Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman. *Kelâm*. 7. Baskı. Konya: Tekin Kitabevi, 2012.

Gündoğar, Hamdi. "Deizm: Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu*. (Van: Mayıs 12-14 2017), ed. Vecihi Sönmez v.dğr. 29-40. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Hamîdullah, Muhammed. *el-Vesâiku's-siyâsiyye*. 6. Baskı. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1987.

İsfahânî, Râgıb. "Vhy". *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ahmed Halefullah. 809-810. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.

Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. Trc. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.

İbn Haldûn, Muhammed b. Abdurrahmân. *Mukaddime*. Trc. Zakir Kadiri Ugan. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.

İbn Hişâm, Abdülmelik. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. 4. Baskı. Thk. Ömer

Abdüsselam Tedmürî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.

İbn İshâk, Muhammed b. Yesâr. *Sîret İbn İshâk*. Thk. Muhammed Hamidullah. Konya: Hayra Hizmet Vakfı Yayınları, 1981.

İbn Manzûr, Cemâleddin Muhammed. *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı. Thk. Abdullah Ali el-Kebîr v.dğr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.

İmriü'l-Kays. *Muallakât-ı seb'a: Yedi Askı*. Trc. Şerafeddin Yaltkaya. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1985.

Kadı Abdulcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. 3. Baskı. Thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.

Kadı Abdülcebbâr, Ahmed b. Halil Hemedânî Esedâbâdî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. Thk. Mahmud Muhammed Kasım-İbrahim Madkûr v.dğr. 20 Cilt. Kahire: Vezerâtü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1962-1965.

Karadeniz, Osman. *İlim ve Din Açısından Mûcize*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1999.

Kattân, Mennâ' Halil. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. 3. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

Küçük, Ayça. *Thomas Paine Düşüncesinde Sivil Toplum ve Devlet*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-tevhîd*. Thk. Fethullah Huleyf. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1979.

Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*. 2. Baskı. Trc. Ahmed Asrar. 2 Cilt. İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.

Mevsilî, Abdullah b. Mahmud. *el-İhtiyâr li't-tâ'îli'l-muhtâr*. 2. Baskı. Thk. Mahmud Ebû Dakîka. 5 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.

Morrison, A. Cressy. *İnsan Kâinât ve Ötesi*. 6. Baskı. Trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Nesil Yayınları, 1986.

Namlı, Abdullah. *Kur'an'a Göre İnkâr*. İstanbul: Sır ve Hikmet Yayınları, 2017.

Nesefî, Ebû'l-Muîn. *Tebssiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. Thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2003-2004.

Özkan, Ali Rafet. "Adventistler, Kuveykırlar". *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 173-178. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Öztürk, Yaşar Nuri. *Din Maskeli Allah Düşmanlığı Şirk ve Şirke Tepkinin Felsefeleşmesi: Deizm*. İstanbul: Yeni Boyut Yayıncılık, 2013.

Öztürk, Yaşar Nuri. *Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm*. İstanbul: Yeni Boyut Yayıncılık, 2015.

Paine, Thomas. *The Age of Reason*. Chicaco: Belford-Clarke Publishers, 1879.

Paine, Thomas. *Akıl Çağı (The Age of Reason)*. Trc. Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Râzî, Fahreddin. *İsmetü'l-enbiyâ*. Thk. Muhammed Hicâzî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1986.

Sâbûnî, Nureddin. *el-Bidâye min'el-kifâye fi'l-hidâye fî usûli'd-dîn*. Thk. Fethullah Huleyf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1969.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefâsir*. 3 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1987.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 3. Baskı. İstanbul: Dersaadet Yayınları, ts.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Ravâiu'l-beyân tefsîru âyâtî'l-ahkâm mine'l-Kurân*. 2 Cilt. İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1984.

Suyûtî, Celaleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kurân*. Thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2008.

Şeyhzâde, Abdurrahim b. Ali. *Nazmu'l-ferâid*. Mısır: Matbaatü'l-Edebiyye, 1899.

Tarakçı, Muhammet. "Vahiy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 443-447. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Topaloğlu, Fatih. *Felsefi ve Teolojik Açıdan Mucize*. İstanbul: 2011.

Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. 2. Baskı. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

Ünlü, Nuri. *İslam Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1984.

Yavuz, Salih Sabri. *İslam Düşüncesinde Nübüvvet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 3. Baskı. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Yurdagür, Metin. *İslam Düşüncesinde Fetret Kavramı*. 2. Baskı. İstanbul: Marifet Yayınları, 1998.